

KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE IN BENELUX
CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Bulletin Nr. 95

Oktober / Octobre 1998

Jaargang / Année 47

Redacteurs
Rédaction

Dr. A.M.G. Rutten
Apr. L. De Causmaecker

INHOUD - SOMMAIRE

G. GILIAS	Voorwoord - Avant-propos	1
P. KEMPENEERS	Gapende apothekers te Tienen	3
L. DE CAUSMAECKER	Confrontatie van twee Mechelse «VANDEN GHEIN» vijzels	7
P. LABRUDE	Promenade pharmaceutique à Nancy et à Commercy	11
H.C. SILBERMAN	De geschiedenis van suiker van de 14 ^{de} tot de 18 ^{de} eeuw	21
A.M.G. RUTTEN	Contouren van slavenrebellie en slechte medische zorg op Bonaire 1765	35

MEDEDELINGEN / COMMUNICATIONS

VERSLAGEN / RAPPORTS	42
Klachtenboek	43
Lentecongres Doornik	44
Congres de printemps Tournai	45
Feesten en tentoonstellingen in Nancy	48

BIJ DE VOORPLAAT :

Houtgravure uit de incunabel van Hartmann Schedel 1440-1513, LIBER CHRONICARUM cum figuris et imaginibus ab initio mundi, gedrukt in een oplage van 2000 exemplaren met 1800 houtgravures waaraan Dürer en zijn leermeester Wohlgemut hun medewerking verleenden.

De duif brengt de olijftak als symbool van de vrede bij het beëindigen van de Zondvloed. Onder het dak bevindt zich de vogelkooi, onder de habitatio hominum, het privaat, stercoraria. Een grote ruimte wordt ingenomen door Appotheca herbarum en apotheca specierum. Wijst dit niet op het grote belang dat aan het geneesmiddel werd gehecht in de Middeleeuwen ?

EN COUVERTURE :

Xylographie provenant de l'incunable : CHRONIQUE DE NUREMBERG (nom impropre) de la fin du XVème siècle.

Le pigeon apportant le rameau d'olivier, symbole de la paix, signifie que l'eau du déluge est vaincue, la santé est maintenue, grâce à l'appotheca herbarum et l'appotheca specierum.

VOORWOORD

Guy Giliás

Het bulletin

Sinds de oprichting van de Kring in 1950 werd er een blad uitgegeven, eerst «Mededelingen» genoemd, dat de band moest vormen waar alle documentatie en studiën door verenigd zouden worden. Zo zou door het werk van velen, de rijke maar versnipperde schat van farmacie-historische gegevens hierin gebundeld worden.

Later werd de naam veranderd in «Bulletin».

In al die jaren groeide dit informatieblad uit tot een schatkamer waarin terug te vinden zijn : de teksten van gehouden lezingen en voordrachten, overdrukken van farmaco-historische onderwerpen uit de beroepspers van heel Benelux, wetenswaardigheden en curiosa, het leven binnen de Kring, etc. Het Bulletin is een onmisbare schakel geworden tussen de leden, zeker voor hen die niet regelmatig deelnemen aan onze Congressen. In de loop der jaren is het Bulletin onderhevig geweest aan veranderingen naar vorm, inhoud, bladschikking en kwaliteit van druk of papier. We streven sinds enkele jaren dan ook naar uniformiteit van vorm (gemakkelijker in te binden en te plaatsen op de boekenplank) en van bladschikking.

Om tweemaal per jaar een hoogstaand Bulletin te kunnen afleveren, hebben beide redacteurs meer dan hun handen vol. Het feit alleen al dat het werk wordt verdeeld tussen twee medewerkers, bewijst de vele zorgen die een gedegen publicatie met zich meebrengt. Er is naast de zorg voor actuele en goede teksten (we krijgen zo weinig teksten van onze leden !), het in de juiste vorm gieten (zie «*richtlijnen voor auteurs*»), de verbeteringen van de eerste drukproef, het nakijken van een tweede drukproef, verzorgen van layout, juiste plaatsing van fotomateriaal... ook nog de druk om alles op tijd klaar te krijgen.

Verliezen we daarbij ook de financiële kant van de zaak niet uit het oog : voortdurend stijgende drukkosten en ongehoord hoge verzendingskosten zorgen voor problemen. Het gewicht van ieder Bulletin moet beperkt worden tot een bepaalde limiet, dus dient er gesnoeid te worden in het aantal bladzijden en moeten de redacteurs een verplichte keuze maken van de te plaatsen teksten. Indien uw inzending niet in het eerstvolgende Bulletin verschijnt, verwijt dat dan de redacteurs niet, maar oefen geduld tot een meer gepast moment voor publicatie. Uw teksten worden in ieder geval met veel belangstelling en vreugde ontvangen. Een misverstand met de drukker kan altijd gebeuren (niemand is onfeilbaar), maar fouten worden nadien graag rechtgezet. De redacteurs sparen geen moeite om u een hoogstaand, actueel en historisch waardevol document ter hand te stellen.

Om u beter op de hoogte te houden van de lokale, soms kortlopende tentoonstellingen of manifestaties, van al wat ons op farmaco-historisch gebied kan interesseren, heeft u in de maanden mei en juli twee «Info-Bulletins» ontvangen. De bedoeling is dit initiatief vier maal per jaar te laten plaatsvinden. We vragen u, aan het adres van de voorzitter te schrijven, voor wat er in uw streek zal gebeuren dat de aandacht van onze leden kan wegdragen.

We rekenen op uw medewerking !

Guy Giliás

AVANT-PROPOS

Guy Gili

Le Bulletin

Depuis la fondation du Cercle en 1950 une feuille d'information a été éditée, appelée «Communications» au départ, qui regroupait toutes les études et documentations. Ainsi les multiples travaux, la documentation pharmaceutico-historique très abondante mais dispersée, pouvaient être réunis en un ouvrage. Le nom sera modifié plus tard en Bulletin.

Au fil des années la revue d'information est une source importante de données où l'on retrouve les textes des communications et conférences, le compte-rendu des sujets pharmaceutico-historiques parus dans toute la presse du Benelux, des articles sur des sujets intéressants ou curieux, la vie du Cercle. Le Bulletin est devenu un lien indispensable à nos réunions.

Au fil des années le Bulletin a subi des transformations de format, de contenu, de mise en page et de qualité de papier. Nous recherchons une uniformité de format (plus facile à relier et ranger) et de mise en page.

Pour réaliser deux fois par an un Bulletin de qualité nos rédacteurs ne chôment pas. Le fait déjà de partager le travail en deux démontre le soin exigé pour une revue soignée. A côté du soin requis pour obtenir des textes actuels et intéressants (nos membres nous envoient trop peu de textes), il y a la mise en page exacte (voir «Note pour les auteurs»), la correction de la première épreuve, le contrôle de la deuxième, le soin du layout, la mise en place du matériel photographique et aussi le tempo exigé pour être dans les délais impartis.

Nous avons de plus ces dernières années un grave problème financier : les frais d'impression augmentent sans cesse et les prix démesurés des frais d'expédition nous obligent à limiter le poids des Bulletins. De là la réduction du nombre de pages et le choix des textes. Si votre envoi ne paraît pas tout de suite, n'en faites pas un reproche aux rédacteurs mais ayez un peu de patience. Vos textes sont reçus avec plaisir et grand intérêt.

Une coquille est toujours possible car personne est infallible mais cela sera volontiers corrigé plus tard. Les rédacteurs font tout l'effort nécessaire pour obtenir un document de qualité et de grande valeur historique.

Pour mieux vous tenir au courant de l'actualité, expositions ou manifestations parfois de courte durée, vous avez reçu une feuille d'information en plus du Bulletin. Le but est de répéter cette initiative, quatre fois par an si nécessaire : en même temps que le Bulletin et entre deux parutions. Nous vous demandons de me faire connaître ce qui peut intéresser nos membres dans votre région. Nous comptons sur votre collaboration.

Guy Gili

GAPENDE APOTHEKERS (H 313-314) TE TIENEN

P. Kempeneers

De Gapaard op de paalscheiding

Apothekers, chemisten en drogisten hadden eertijds hetzelfde beroep. Hun winkel was overal herkenbaar aan hun gapers. Zo is er in het Buitenmuseum van Enkhuizen (NL) nog een gaper bewaard. Ook Tienen kende dit uithangteken. De Gaper of Gapaard bevond zich eertijds in de kromming van Veemarkt en Hennemarkt. De naam komt al in de stadsrekeningen van de 14de eeuw voor : in het Latijn *prope gappaert*, *iuxta gapaert*, maar ook in het Nederlands *vanden gapaerde*. Na 1500 werd het pand gesplitst in de Grote en de Kleine Gapaard.

De Grote Gapaard komt overeen met het huis nr. 23 op de Hennemarkt (kadasternummer H 314a). Jarenlang was dit huis bekend als de hoedenwinkel «Bij Prosper». Nu bevindt zich hier het Schoonheidsinstituut Esthetiek Sofie, met zonnebank en medische pedicure. De Kleine Gapaard komt overeen met het huis nr. 25, met onveranderd kadasternummer H 313. Voorheen bevond zich hier de winkel Donna Carlotta. Nu heet dit handelspand Plaza lingerie.

De Kleine Gapaard lag volgens het Cijnsboek van Oranje in de «Langestraat of Kalverenmarkt», terwijl de Grote Gapaard gesitueerd werd in de Langestraat. Met de Langestraat werd hier de Hennemarkt bedoeld. Beide huizen lagen immers aan de grens tussen de huidige Veemarkt en de Hennemarkt. Ook vormde de Gapaard de «paalscheiding» tussen de parochies van Sint-Germanus en O.-L.-Vrouw-ten-Poel. De Hennemarkt hoorde tot O.-L.-Vrouw-ten-Poel, de Veemarkt tot Sint-Germanus. Ook de huizen nr. 46 (dr. H. Rock, voorheen de Drie Koningen) en nr. 47 (Bloemen Holsbeeks, voorheen de Rode Leeuw genoemd en nu Haute Coiffure Philippe (Langestraat nr. 2), ging dan weer mee met de parochie van Sint-Germanus. De Ridder citeert over deze paalscheiding in 1803 : «Uyt het Kattestraetje komende, gaet men met oblique linie van het huis Nihoul inclus tot aen het huis van den apotheker van Hoebroeck ook inclus. Het huis de Rooden Leeuw en het huis van Ryckelen zullen deel maken van de parochie van St-Germeyn». Het huis Nihoul is de vroegere Rooienburg.

De Ridder vergist zich echter, als hij het huis van Van Ryckel gelijkstelt met de Kleine Gapaard. De apotheek in de Kleine Gapaard werd, zoals ik door verdere opzoekingen kon vaststellen, voortgezet door Jean Vanhoebroeck. Hierdoor is ook de localisering in mijn «Tiense Plaatsnamen» verkeerd.

De Kleine Gapaard

In de laatste jaren van de 15de eeuw werd *die buysinghe geheeten ende ghenaeempt den gapert* uitgewonnen door de kerkfabriek van Sint-Germeins, de regeerders van het Sint-Laureisgasthuis en de mombers van het ziekengasthuis. Het huis werd verhuurd. Zo lezen we in de rekening van de kerkmeesters Hendrick Smeyers en Jacob Stijls over 1516-17 in hun ontvangsten van huishuur : *ontfanghen vanden buyse geheeten den gapaert, daer nuterteyt innewoent Jacob die cruynere*. Een «cruynere» is de verkorting van «cruydener», dit is een kruidenier of handelaar in kruiden, dus een drogist of apotheker. Enkele jaren later is het huis gesplitst. Van dan af spreekt men dan de Grote en Kleine Gapaard.

De Kleine Gapaard werd door de regeerders van het Oude en Nieuwe Gasthuis opnieuw uitgewonnen. Maar de huizing verkeerde *in eenen quaeden staet*. De schuld lag volgens de rekeningen bij de timmerlieden. Het huis raakte niet verhuurd en de ontvangsten waren dus 'nihil'. De rentmeesters merkten verder op, dat er nog een andere reden was waarom de Kleine Gapaard geen huurder vond, namelijk *om tperikel vanden buyse aldernaest, geheeten den scoenen egge, want invallen wilt*. De Schone Egge, die dus op invallen stond, komt nu overeen met het huis van de fotograaf, Veemarkt 45. Omwille van de slechte staat van de Kleine Gapaard en de ruïne ernaast verkochten de rentmeesters van het Oud Gasthuis en het Sint-Laureisgasthuis het pand aan de meest biedende. Na het opbranden van de kaars was Adriaen vander Haeghen de nieuwe eigenaar van het bouwvallige huis. Deze had al in 1523 een ringsgulden afgelegd, zodat hij nu aan de twee genoemde godshuizen nog 5 ringsgulden en 10 stuivers moest betalen. Adriaen verkocht de Kleine Gapaard aan koopman Willem Goesens, die het zelf verkocht aan Peeteren Sermerttens, een blauwverver.

Omstreeks 1570 hoorde de Kleine Gapaard toe aan Gerard Mathijs alias Paroenen. Later vinden we als bezitter Jan Immens, gevolgd door zijn erfgenamen. In de 17de eeuw kennen we als eigenaar Huybrecht Gossens en na hem Joris van Jone, die ik in 1635 ook als Jooris van Joul geschreven vind. Daarna kwam Carel Wanten in het bezit van het huis tussen de Schone Egge en de Grote Gapaard. Na zijn dood gaat de Kleine Gapaard over naar zijn weduwe. Op deze volgde Peter Santels, van wie het waarschijnlijk overging op de reeds genoemde apotheker Jean Vanhoebroeck. De Kleine Gapaard was dus al die eeuwen een drogisterij of apotheek gebleven. Vanhoebroeck woonde hier van voor 1792 tot na 1826. In de woelingen, die ons land tijdens de regering van Jozef II beroerden, kreeg apotheker Jean Vanhoebroeck het aan de stok met de Tiense overheid. Op zekere dag had de apotheker zich laatdunkend uitgelaten over het stadsbestuur. In volle straat had hij gezegd dat het bestuur *nyet en was als eenen groeten kweddelmanswinkel*. Deze uitspraak werd overgebrieft. Het kostte Vanhoebroeck op 15 mei 1792 een boete van 10 patakons, ten voordele van het Tiense Weeshuis. Vermits 1 patakon de waarde had van 48 stuivers, was dit geen kleine boete. Ook moest de apotheker aan de stadsraad zijn verontschuldigen aanbieden.

Latere eigenaars van de Kleine Gapaard waren in 1834-37 rentenier Josephus Sneyers, en in 1860 de weduwe van François Dewynants en haar kinderen, door Popp vermeld als winkelierster.

De Grote Gapaard

Het tweede deel van het gesplitste huis heette gewoon de Gapaard of de Grote Gapaard. In 1534 ontmoet ik Joorysen vander Eycken als eigenaar van *zijn* *buyse geheeten den gapaert*. Deze

bezat het huis tot in 1555, waarna het overging op zijn erfgenamen. Van 1560 tot 1570 is Jan Blijleven of Blideleven de nieuwe bezitter. Na hem komt Jan van Meensel, die wellicht dezelfde is als Jan van Broeckem. Volgens De Ridder is de

De gerestaureerde «Grote Gapaard» in Enkhuizen.

volgende eigenaar tot 1594 Jan van Mulck, die wordt opgevolgd door Jan vander Eycken, *meester Francen vander Eyckens soene*. De rekening van het Sint-Laureis-gasthuis vermeldt echter al in 1577 Jan vander Eycken, als bezitter *van zijnen huijse genaemt den grooten gapaert*. Daarom vermoed ik dat Jan van Mulck een bijnaam was voor genoemde Vander Eycken.

In 1603 komt Lodewijk Mersmans voor, die het goed volgens De Ridder rond 1621 verkocht aan meester Mathijs vander Arent. Het stadslijnsboek (Serie H 10) geeft echter als spelling Mattheus vanden Aerme. Tijdens de furie van Tienen in 1635 brandde de Grote Gaper volledig af. Op 4 december 1635 bezat meester Peeter Gielis derhalve slechts een erf *daer een huijs op placht te staen genaemt den gapaert*. Maar de volgende dag werd de grond waarop de Gapaard stond, gekocht door Otto Immens. Deze stierf voor 1660, want in gemeld jaar staan de erfgenamen van Otto Immens als bezitters geboekt. Daarna verwierf Jan Goossens «bij successie» de Grote Gapaard. In 1725 ontmoeten we de weduwe Goossens als «reengenoot» of aangrenzende eigenaar van de Kolf (nu Babylux, Hennemarkt 21). Zij was derhalve in 1725 eigenares van de Grote Gapaard. Trouwens ook in 1730 ontmoet ik nog de erfgenamen van wijlen Jan Goossens als de bezitters van *den huijse genoemt den gapaert*.

Latere eigenaars zijn : van 1796 tot na 1800 de kleermaker Robert Hendrickx, in 1826 Paul Merckx, in 1834 Antonius Simons, in 1837 H. Vanherberghen en in 1860 winkelier Paul-Joseph Vandermeulen.

Betekenis

De herkomst van het uithangteken van de Gaper is moeilijk te achterhalen. Van Lennep gaf al in 1868 enkele verklaringen. Omdat Hollanders weinig lachen, plaatsten de apothekers een gaper boven hun winkel om de voorbijgangers te doen lachen. Deze verklaring gaat niet op. Gapers kwamen immers ook in de Zuidelijke Nederlanden voor. Naast de Gapaard in Tienen, kennen we ook een Gapaard in Antwerpen en in Diest. Volgens anderen is de gaper het portret van de Schalknar die bij rijke heren in dienst was. Deze droeg dan een zotskap met bellen. Stond hij voor de deur van de apotheker, dan nodigde deze de wandelaars uit om bij hem een likeurtje te komen drinken. Sommige figuren zagen er echter niet uit als een nar. Ze droegen dan een kroon, zoals de Grote Gaper in Enkhuizen, of waren gehelmd met een salamander als cimier of versiersel. Zelfs getulbande muzelmannen komen voor.

Volgens een andere verklaring leefde er in de 14de eeuw een drogist die Gaper heette. Deze was zeer beroemd om zijn uitmuntende kruiden. Toen hij gestorven was, plaatste zijn opvolger de beeltenis van de beroemde man voor zijn winkel. Uit concurrentiezucht deden andere drogisten hetzelfde. Wel komt Gaper als familienaam voor. Debrabandere citeert in 1307 «Lambers li Gapere» in Ieper, maar hij vermeldt ook de huisnaam Gapaert in Diest.

Een aannemelijker verklaring komt van Van Lennep zelf. Als de geneesheer iemands tong wil bekijken, vraagt hij om deze uit te steken. Gapen doet men ook om een medicijn in te nemen of om likkepotjes te slikken. Een likkepotje is volksetymologisch afgeleid van het Latijn electarium. Het was een ondiep potje met een zalfachtig geneesmiddel, dat daaruit likkenderwijs ingenomen moest worden. Later werd de likkepot de benaming voor het geneesmiddel zelf. In de kindertaal is de likkepot een snoeper, ook schertsend gezegd van de wijsvinger, waarmee gelikt werd. Zo bestond er vroeger een bekend vingersprookje : *Ik heb nog geen eten gehad, zei Duimelot. Dan moet je wat krijgen, zie Likkepot.*

Uit Moekes kastje, zei Langelui. Daar kun je wat vinden, zei Vingering. Dat zal ik aan Moeke zeggen, zei 't kleine ding.

Gapen deden ook zij, die vroeger een apothekerswinkel binnenstapten om er een teugje witte of rode hippocras te drinken. Een hippocras was een op kruiden getrokken witte of rode wijn. Volgens een gangbare etymologie komt het woord van «manica Hippocratis», dit is de «mouw van Hippocrates» of een mouwvormige filter van textiel, gebruikt om de wijn na het kruiden te filteren.

Reeds in het midden van de 17^e eeuw waren de drie beroepen gescheiden. Zo vormden de apothekers in 1638 in Amsterdam al een apart gilde. De drogist verkocht gedroogde en verse kruiden, de chemist «chymicalia». Naast de Gaper kregen de verkopers hun eigen uithangteken. Zo hing bij de apothekers in Amsterdam de Vijzel uit, bij de drogisten de Snuut van de Zaagvis, de Hertshoorn en een rist Slaapbollen, en bij de chemisten de Salamander. Van dit dier werd vroeger verteld dat het in het vuur leefde.

BIBLIOGRAFIE

- Claes, Fr. - Familienamen afgeleid van toponiemen uit de streek van Diest. In : Naamkunde, 1983, 129-179. Zie Gapaard, blz. 161.
- Debrabandere, Fr. - Verklarend woordenboek van de familienamen in België en Noord-Frankrijk. 2 delen. Brussel, Gemeentekrediet, 1993.
- De Ridder, Fr. - Historiek der straten en openbare plaatsen van Thienen. In : Hagelands Gedenkschriften, 1926, afl. 3-4, 17-20.
- Kempeneers, P. - Tiense Huisnamen. In : Tienen 1635, 115-147. Tienen, 1985.
- Idem. Tiense Plaatsnamen, 2 delen. Tienen, 1987.
- Idem. Historische Atlas van Tienen. Onuitgegeven handschrift. Tienen, 1992, 655 blz.
- Idem. Cijnsboek van de hertog van Brabant in Tienen vernieuwd in 1699. (Serie H 10). Overgezet door P. Kempeneers. In : Bijdragen van het Hagelands Historisch Documentatiecentrum, deel 2. Tienen, 1995, 229 blz. Vooral de nummers 706, 812, 819 en 820.
- Idem. Klapper op het tijdschrift Naamkunde. Jaargang I (1969) - XXV (1993). Leuven, 1996.
- Kerkelijke Archieven van Brabant. Nr. 2290 (1), f. 18. Rekening der fabrieksmeesters van Sint-Germeins Hendric Vranx en Jan Berwouts. 1533-34. Stadsarchief Tienen.
- P.C. Popp. Atlas cadastral (...). Tableau indicatif des propriétaires de la commune de Tirlemont. Brugge, circa 1860.
- Rekeningen van het Sint-Laureisgasthuis. 1577, f. 19 v°. Stadsarchief Tienen.
- Rekeningen van de Sint-Martinuskerk, geklasseerd als deel XV bij de rekeningen van O.-L.-Vrouw-ten-Poel. 1584, f. 28 v° en 1588, f. 16. Stadsarchief Tienen.
- Rekenkamers. Nr. 44.807. Cijnsboek van de hertog van Brabant (14^e eeuw), f. 34, 39 en 40. Algemeen Rijksarchief Brussel.
- Schepengriffies Arrondissement Leuven. Nr. 2043, f. 36. 28 sept. 1635 tot 25 sept. 1636. Stadsarchief Tienen.
- Idem: Nr. 4640, f. 8 v°. Proclamatie Boeck der stadt Thienen. 8 aug. 1635 tot 11 maart 1682. Stadsarchief Tienen.
- Serie H 10. Zie P. Kempeneers, Cijnsboek.
- Ter Laan, K. Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België. Den Haag, 1949.
- Vande Weghe, Rob. Een halve eeuw Antwerpse huisnamen (1390-1440). In : Naamkunde, 1977, 182-241.
- Van Lennep, J. en J. Ter Gouw. De uithangteekens (...). 2 delen. Amsterdam, 1868, 105-108.
- Van Veen, P.A.F. Etymologisch Woordenboek. Antwerpen-Utrecht, 1989, 335 en 446.

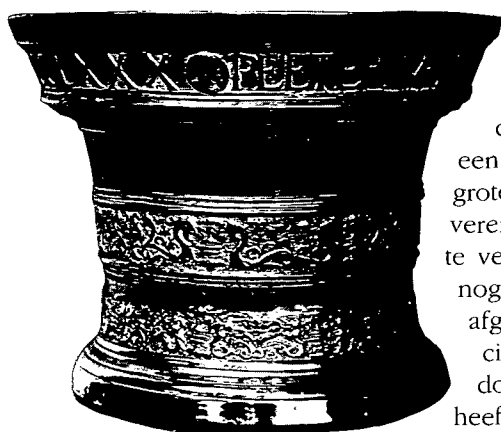
dr. P. Kempeneers
Leuvensestraat 43-45
3300 Tienen
Tel. en fax (016) 81 37 28.

CONFRONTATIE VAN TWEE MECHELSE «VANDEN GHEIN» VIJZELS

*L. De Causmaecker**

Sinds de XIIIe eeuw was de vijzel wel het belangrijkste instrument in de farmacie. Plantaardige drogerijen konden met de stamper worden verpulverd om als geneesmiddel te worden aangewend. Kleinere vijzels, veelal gebruikt in de keuken om specerijen te pletten, werden met het overschot van gloeiende klok-kenspijs gegoten. Het ligt voor de hand dat ze insgelijks een welluidende warme klank bezaten. Grote vijzels, integendeel waren uitsluitend bestemd voor apotheken. Ze werden apart gegoten, hun grote oppervlakte leende zich tot harmonische versiering.

Een dergelijke vijzel maakte deel uit van een belangrijke verzameling farmaceutica, namelijk deze van apr. Eugène Segers uit Brussel. Hoe onwaarschijnlijk het moge lijken, nergens werd hij vermeld, nog niet bij G. Van Doorslaer, in het aanzienlijk werk «L'ancienne industrie du cuivre à Malines» en evenmin in de compilatie van dr. Wittop-Koning «Nederlandse Vijzels» 1953 ; in de vervolledigde uitgave van 1989 wordt er gewag van gemaakt, enigszins verwarrend en beperkt tot de vermelding van inschrift, datum, friezen, particuliere verzameling zonder meer. Doch de belangrijke particulariteiten waarover de vijzel beschikt worden steeds over het hoofd gezien of veronachtzaamd. Bedoelde vijzel met de typisch omgekeerde klokvorm en geprofileerde voetplint heeft als hoogte 40 cm, de diameter bovenaan bedraagt 45 cm. Het is daarmee het grootste exemplaar van de tot nog toe gekende Van Den Ghein vijzels (*fig. 1*). Hij overschrijdt daarmee ruimschoots de limieten door G. Van Doorslaer aangegeven, hoogte van 0,05 m tot 0,34 m, diameter van 0,06 m tot 0,43 m. Collega Seghers hechtte destijds bijzonder veel belang aan het gewicht van elk collectiestuk als bijkomende unieke identiteitsduiding. Volgens een mondelinge mededeling bedroeg het gewicht 129 kg. Nog meer kenschetsend was de verticale gapende barst die deze vijzel vertoonde. De gespleten vijzel werd echter niet, als naar gewoonte, naar de smeltoven verwezen doch zeer vakkundig, naar het schijnt met zilveramalgaam, her-

steld. Vermoedelijk had de klokkengieter Peeter Van Den Ghein II zichzelf overschat en ditmaal het verschil tussen klok en vijzel verkeerd ingeschat. Immers een klok heeft een gelijkmatige manteldikte terwijl de grote vijzel een uitzonderlijke dikke bodem vereist om het doorstoten met de stamper te vermijden. Waarschijnlijk was de bodem nog gloeiend wanneer de kraag reeds was afgekoeld, de kubieke uitzettingscoëfficiënt heeft dan genadeloos de vijzel doen barsten. Peeter Van Den Ghein heeft er zich niet door laten ontmoedigen ;

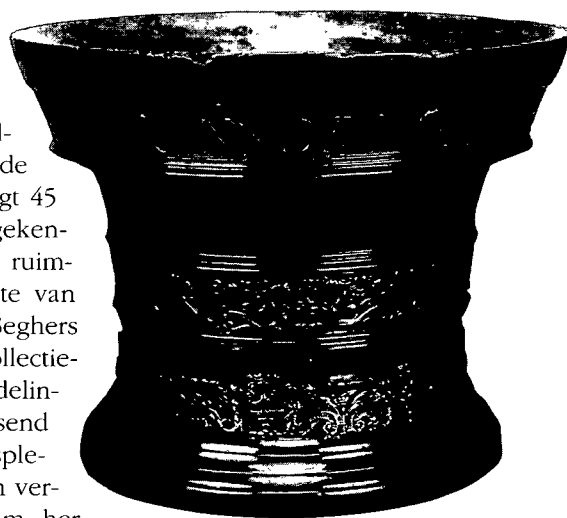

Fig. I
Grootste gekende vijzel van
PEETER VANDEN GHEIN II
1578

Fig. II
Vijzel gegoten in 1580
door PEETER VANDEN GHEIN II

(*) Lezing gehouden op het Benelux-congres te Doornik op 17 mei 1998.

twee jaar later in 1580 werd een gelijkaardige vijzel gegoten met merkelijk kleinere afmetingen weliswaar : hoogte 34 cm, diameter 43 cm. Deze vijzel bevond zich in de voormalige verzameling van apr. dr. E. Grendel, Haastrecht, Nederland (*fig. II*).

Fig. III
Portretmedaillon van de Spaanse koning Filips II

Het buitengewoon groot formaat liet toe dat de inschriftfries in renaissance majuskels PEETER VANDEN GHEIN HEFT MI GHEGOTEN INT IAER (huismerk) MDLXXVIII (medaillon) kon gezet worden met toevoeging van opmerkenswaardige details, waar nooit speciale aandacht aan besteed werd. Beide vijzels hebben het portretmedaillon gemeen, ontleend aan een muntstuk waarvan de schriftrand werd weggelaten PH(ilippu)S D(eo) G(ratia) REX COMES FLAN (driae) met de afbeelding van Filips II, koning van Spanje (*fig. III*). Deze Filipsdaalder woog 34,3 g en was een van de eerste zware zilveren munten van de Nederlanden. Hij werd ook koningsdaalder genoemd en hij werd geslagen van

1557 tot 1598. Uit die tijd stamt ook het volksgezegde «veel plaat hebben», plata (Spaans) = zilver, over veel geld beschikken. Toen beide vijzels gegoten werden regeerde Filips II nog over de 17 provinciën. De afzwering door de noordelijke Nederlanden geschiedde in 1581. Naar die Spaanse overheersing verwijst nog het lied aan Marnix van St.-Aldegonde toegeschreven waarin de tekst voorkomt «Den coninck van Hispanjen heb ick altijd gheëert.» Pas in het begin van deze eeuw

werd het de Noord-Nederlandse Nationale Hymne, in Vlaanderen wordt het beschouwd als het symbool van de Groot-Nederlandse gedachte. De buste van de koning is blootshoofds naar rechts gekeerd. Hij is uitgerust met het harnas 'Armatura con las cruces de Borgoña' dat Filips II vermoedelijk droeg bij de veldslag van St.-Quentin in 1557, waar de Fransen een verpletterende nederlaag leden waardoor Filips II op internationaal vlak zeer sterk kwam te staan (*fig. IV*). Op die dag van de overwinning, 10 augustus, was het de feestdag van de H.-Laurentius. Dit wapenfeit was de aanleiding tot de oprichting van het prachtige klooster San Lorenzo de Escorial, residentie en begraafplaats van de Spaanse koningen.

Fig. IV
Grafmonument in El Escorial door Pompeo Leoni, 1599.
Filips II met het fameuze harnas, geknield naast zijn echtgenote Anna.

Volgens verordeningen, uit 1320 reeds, bestond de verplichting dat in Mechelen gegoten voorwerpen van 2 merken moesten voorzien zijn : het stadsschild met de 3 palen en het eigendomsmerk van de gieter. De verplichting werd in de loop der tijden herhaaldelijk vernieuwd en toch zijn ze zeer zeldzaam de stukken waarop men ze aantreft. Ook op de hierboven vermelde vijzels ontbreekt het stadswapen van Mechelen. Daarentegen verschijnt in de fries van de gebarsten vijzel het raadselachtig huismerk waarvan nergens ooit tevoren melding is gemaakt (*fig. V*). Het intrigeert des te meer dat het huismerk als «wapen-merk» doorgaans door leden van een welbepaalde familie aangewend, in volgende generaties, mits geringe variaties, niet als erfstuk wordt gehandhaafd.

Beide vijzels hebben ook identieke decoratieve friezen : vaas tussen griffioenen, vaas tussen chimaeren. Het zijn versieringselementen van de Italiaanse renaissance. Dit is niet bevreemdend want de renaissance werd in Mechelen door Margaretha van Oostenrijk, landvoogdes der Nederlanden ingebracht voor haar woning 'Hôtel de Savoie' het huidige gerechtsgebouw. Haar naam en pre-rennaissance worden in één adem genoemd.

Wellicht had zonder de klok de vijzel nooit bestaan. Een gedicht met onomatopoeïe titel «Bing, Bang, Bong» van Guido Gezelle vraagt naar haar herkomst in zoetgevooisde West-Vlaamse tale...

148.
Het huismerk van Peeter Vanden Ghein II, dat nooit eerder werd gepubliceerd.

*Waar wierd die wondre konst gevonden
der diepgekeelde kopermonden
die wagende, alle dagen gaan
den ouden gang : die luide en lang
die op en neer, die weg en weer,
alhier, aldaar, gedriên te gaâr,
op tijd en tel hun tongen slaan.*

Op die vraag is een doeltreffend antwoord niet te achterhalen. Maar beweren dat vijzel- en klokkengieterij in Vlaanderen haar hoogtepunt heeft bereikt te Mechelen met «Van Den Ghein» is pertinent en concludent.

Résumé

Deux mortiers fondus par Peeter Vanden Ghein II, faisant partie respectivement de la collection d'Eugène Segers de Bruxelles et de E. Grendel de Gouda, jadis membres du bureau du Cercle Benelux d'Histoire de la Pharmacie, sont comparés. Celui de Segers porte une marque de maison, à présent la seule connue. En plus, c'est le plus grand mortier que Peeter Vanden Ghein II a jamais fondu ; probablement la cause de la fente verticale béante, raccommodée aussitôt. Les deux mortiers ont en commun un médaillon qui représente le buste de Philippe II, roi d'Espagne, qui regnait pour lors sur les dix-sept Provinces.

Literatuur

- dr. D.A. Wittop Koning. Nederlandse Vijzels. De Ysel, Deventer. 1953.
dr. D.A. Wittop Koning. Nederlandse Vijzels. M&P, Weert. 1989. p.100-101.
dr. D.A. Wittop Koning. Bronze Mörser. Govi Verlag, Frankfurt a.M. 1975. p. 36.
dr. G. Van Doorslaer. L'ancienne Industrie du Cuivre à Malines. Imprimerie L. Godenne. 1922.
dr. apr. L.J. Vandewiele. Geschiedenis van de Farmacie in België. Orbis en Orion, Beveren. 1981. p. 186.
Algemene Geschiedenis der Nederlanden. Unieboek, Bussum. Bussum 1979. Deel 6, p. 188-189.
Katalog der Gemäldegalerie-Porträtgalerie zur Geschichte Österreichs von 1400 bis 1800. Wien, Kunsthistorisches Museum 1982. p. 28.
G.M.M. Houben. Muntgewichten voor Munten van de Nederlanden. Zwolle. 1981. p. 57.

Catalogen - Tentoonstellingen

- Sint-Janshospitaal Brugge 1188/1976. C.O.O. Brugge. 1976. Deel 2. p. 660.
De Luister van Spanje en de Belgische Steden 1500-1700. Europalia 1985. Deel 2. p. 412.
Exposition de Dinanderies. Dinant-sur-Meuse. 1903.
Oude Mechelse Kunstnijverheden. Brussel/Mechelen. 1954.
Mechelen en de Farmacie. 1962.
Koper en Brons. Sterckshof, Antwerpen. 1967.
De Apotheek uit Vroeger Tijd. KB Brussel. 1981. Vijzel nr. 2/13.

apr. L. De Causmaecker
Gasstraat 35A
B-9160 Lokeren

PROMENADE PHARMACEUTIQUE A NANCY ET A COMMERCY A L'OCCASION DES MANIFESTATIONS DU CENTENAIRE DE L'ECOLE DE NANCY

P. Labrude

Introduction

L'année 1999 a été choisie par Nancy pour y fêter de manière exceptionnelle le centenaire de l'*Ecole de Nancy*, ce mouvement artistique lorrain Art Nouveau bien connu en Belgique où il s'est développé dans les mêmes moments. Le choix de cette année 1999 peut étonner de prime abord. Un siècle plus tôt, l'année 1899 marquait ce qui fut le «moment médian» de ce mouvement si on le fait exister de 1889 à 1909 ou si on le fait naître un peu plus tôt, après 1880, et disparaître en 1914 avec la Première Guerre mondiale. 1889 était l'année de l'Exposition universelle de Paris où Gallé et Majorelle furent remarqués et qui fut la première reconnaissance de l'Art nouveau. 1909 fut l'année de l'Exposition internationale de l'Est de la France à Nancy, la dernière grande manifestation d'ensemble du mouvement en Lorraine.

Les manifestations de 1999 à Nancy seront donc celles d'un centième anniversaire mais aussi d'un hommage d'un siècle qui se termine à celui qui l'a précédé, d'autant qu'il n'y a jamais eu jusqu'à présent à Nancy d'expositions d'envergure internationale sur l'Art nouveau. Plus de dix grandes manifestations qui s'étaleront entre octobre 1998 pour la première (conférence internationale *Art et industrie*) et décembre 1999 pour la dernière (fête du millénaire de Nancy ?) accueilleront un public que la ville espère nombreux. Parmi ces manifestations, trois importantes expositions auront lieu entre avril et juillet 1999 à Nancy : une exposition de synthèse, *L'Ecole de Nancy, 1880-1920*, se tiendra aux Galeries Poirel ; une exposition sur le thème de la flore, *Ma racine est au fond des bois*, aura lieu au Musée de l'Ecole de Nancy ; une troisième exposition, au Musée des Beaux-Arts entièrement rénové, aura pour thème *Les beaux-arts et l'Ecole de Nancy*. Pour sa part, le Musée historique lorrain, dont c'est le cent-cinquantième anniversaire, exposera *L'art pour tous* (1). D'autres manifestations organisées par des associations locales ou par des comités de quartiers sont également prévues.

En sortant du Musée lorrain, vous aurez presque en face de vous une grosse maison où se trouve une pharmacie, à l'angle de la rue de Guise. Elle appartient au pharmacien Jacques-Nicolas Poincaré à la proche descendance duquel se trouvent le mathématicien Henri Poincaré, né dans la maison comme le rappelle une plaque fixée au mur, et l'homme d'Etat Raymond Poincaré qui fut président de la République française au début du XXème siècle.

Il m'a semblé que la Pharmacie pouvait participer, même modestement, à ces manifestations, par un bref inventaire illustré de quelques photographies des officines qui, en Lorraine, à Nancy et à Commercy, ont reçu un décor en rapport avec ce mouvement artistique. Il m'a semblé aussi que les lecteurs de ce bulletin, compte tenu de son origine, seraient intéressés par ces officines décorées selon un art auquel la Belgique fut sensible. A ma connaissance, une seule étude d'ensemble a été réalisée sur les pharmacies *Art nouveau* de Lorraine, en dehors des photographies et commentaires isolés que l'on trouve dans les livres ; il s'agit du travail du docteur Frédéric Descouturelle, éminent connaisseur de l'Ecole de Nancy. Son travail se trouve dans une revue très confidentielle qui est le bulletin de l'Association des amis du Musée de l'Ecole de Nancy (2) qui a servi de base à ce travail.

Après quelques indications sur l'*Ecole de Nancy* et la situation de la ville à la fin du XIXème siècle et au début du XXème, j'envisagerai successivement et par ordre chronologique les pharmacies se trouvant à Nancy, puis celle de Commercy avant de conclure sur ce qui existe encore de nos jours et qui a été préservé, en incluant dans cette conclusion une brève analyse des plantes médicinales utilisées dans les décors lorrains et quelques considérations sur les relations entre l'*Ecole de Nancy* et la pharmacie.

L'Ecole de Nancy (3 à 6)

L'Art nouveau, du nom d'une galerie parisienne ouverte en 1895, ou «Modern style», a été un mouvement artistique européen de la fin du XIXème siècle inspiré de la nature, qui s'opposait à l'art académique. Il s'est développé à Bruxelles, Paris, Vienne, Prague, Berlin, Darmstadt, Munich, Barcelone – où se trouvent des pharmacies «dans le style» – et Nancy. Nancy allait vivre les bouleversements artistiques de la fin du XIXème siècle et devenir une des villes les plus inventives dans la production métallurgique, le vitrail, la verrerie,... et les plus florissantes de cette production qui allait s'appeler l'*Ecole de Nancy*. Celle-ci fut un des rares mouvements provinciaux à avoir pris la tête d'un renouveau artistique. Quelques années auparavant, après 1872, Nancy était déjà devenue, à cause de la Guerre de 1870, la capitale politique et intellectuelle de l'Est de la France.

L'*Ecole de Nancy* a d'abord été un groupement spontané d'artistes de disciplines diverses, ayant pour «programme» de développer en Lorraine la prospérité des industries artistiques et manuelles et d'organiser des expositions et un enseignement professionnel. Son théoricien et chef de file fut Emile Gallé. L'*Ecole* ne s'est formalisée que tardivement, en 1901, sous la présidence de Gallé puis de Victor Prouvé en 1904, au décès de Gallé, sous le nom, dont chaque mot est important, d'*Alliance provinciale des industries d'art...* Ce mouvement de rénovation des arts décoratifs a appliqué le principe de l'unité dans l'art et regroupé, pour réaliser une œuvre totale, tout un ensemble de métiers. Ses artistes, ses artisans, ses architectes ont tenté de parvenir à une symbiose entre l'art et l'industrie et fait converger la construction, l'aménagement et l'ameublement avec leur ornementation et leur décoration vers une même unité de style. L'apport d'Emile Gallé à l'art décoratif lorrain est inestimable.

Un des buts du mouvement était de mettre l'art à la portée de tous. Mais la diversité des formes et des décors et leur coût, d'autres événements également, furent des obstacles à la diffusion de cet art qui cessa presque complètement après 1910, d'autant que la Grande Guerre survint et que Nancy n'était qu'à quelques kilomètres de la frontière, puis du front.

Dans cette production triomphent la ligne courbe et la profusion ornementale inspirées par l'étude sérieuse de la nature ; monde végétal dont l'essentiel est emprunté à des espèces locales (monnaie du pape, pavot, digitale, iris, clématite, fougère, pomme de pin, chêne,...), mais aussi monde des insectes, comme on le verra à la pharmacie Fandre. D'autres inspirations sont présentes, telle que celle de Viollet-le-Duc ou celle des arts de l'Orient.

Après 1918, le mouvement disparut et le «style nouille, branche de persil, guimauve» comme on l'appella, fut méprisé, ce qui entraîna la destruction de beaucoup d'œuvres d'art. Ce n'est que récemment que cet art a été réhabilité.

Les artistes renommés de l'*Ecole* méritent d'être cités : d'abord Emile Gallé (1846-1904), verrier, céramiste, ébéniste et botaniste ; Victor Prouvé (1856-1943), peintre, sculpteur, graveur et verrier ; Eugène Vallin (1856-1922), sculpteur et menuisier d'art ; Antonin Daum (1864-1930), verrier ; Jacques Gruber (1870-1936), verrier, vitraillier et ébéniste ; Louis Majorelle (1859-1926), ébéniste et décorateur. Parmi les architectes que nous retrouverons dans la construction ou la rénovation des pharmacies, je citerai Emile André, Lucien Bentz, Léon Cayotte et Paul Charbonnier.

Le contexte politique et social de l'époque

Nancy a bénéficié d'un important peuplement depuis la perte de l'Alsace-Lorraine à la suite de la Guerre franco-allemande de 1870 et du traité de Francfort du 10 mai 1871. La population totale de la ville est passée de 49.993 habitants en 1866 à 52.978 en 1872, 66.200 en 1876 et 79.038 en 1886 (7). L'urbanisme nancéien se ressent de cette croissance trop rapide (120.000 habitants en 1913) et de nombreuses rues manquent d'homogénéité et d'élégance. L'installation des pharmacies est libre et leur nombre a bien sûr augmenté : il y avait 12 pharmacies en 1871 (8) ; il y en a 25 en 1880 et 36 en 1910 (2). Presque toutes les officines se trouvent, et c'est bien normal, au centre-ville. En cette période de progrès médical, l'activité pharmaceutique se développe et les pharmaciens font partie de la bourgeoisie de la ville (2). A la Société lorraine des amis des arts – qui existe encore actuellement –, en 1899, sur 858 membres, on compte 30 médecins et pharmaciens selon Roussel (9). N'oublions pas non plus que Nancy a accueilli la Faculté de médecine et l'Ecole supérieure de pharmacie transférées de Strasbourg à compter du 1er octobre 1872 et que son université est ainsi devenue l'une des plus importantes de France.

C'est dans ce contexte urbanistique, médico-pharmaceutique et scientifique que plusieurs pharmacies vont adopter le style architectural et ornemental de l'*Ecole de Nancy* à l'occasion de leur création ou de leur transfert : 4 sur 16 de 1900 à 1914 ; de leur cession : 1 sur 16 pour la même période, ou de leur modernisation, selon Descouturelle (2).

L'officine comporte habituellement une devanture extérieure et un espace intérieur accessible au public. Tous les deux sont susceptibles d'être agencés en *Art nouveau*. La disposition générale de ces intérieurs reste cependant classique. Selon la forme du local et la place de la porte d'entrée, en façade ou en angle, deux ou trois murs sont recouverts d'armoires et de rayonnages avec souvent une armoire centrale pour les toxiques – l'armoire aux poisons – et une ou deux portes vers le préparatoire, les réserves et les parties privées. L'officine comporte comme aujourd'hui deux espaces de déplacement, un pour le pharmacien et son personnel et un pour le public, séparés par des meubles de présentation et un ou plusieurs comptoirs. Comme l'emploi des plantes médicinales est encore très important, les décors botaniques qui font partie de la symbolique de l'*Ecole*, sont nombreux et semblent tout « naturels » dans ces officines. Je rappellerai ici la célèbre phrase d'Emile Gallé *Ma racine est au fond des bois*. Il fut un grand botaniste, auteur de nombreuses études et publications, en relation avec de nombreux correspondants français et étrangers, spécialistes de botanique ou de biologie. Parmi eux se trouvent plusieurs membres de l'actuel Bénélux cités par Le Tacon (10) : le Belge de Kerchove, les Luxembourgeois Linden père et fils et Thill et, indirectement, de Vries, des Pays-Bas.

A ma connaissance et aussi selon Descouturelle (2), huit pharmacies de Nancy ont donc reçu au début du siècle un «décor» *Ecole de Nancy*. Par ailleurs, une remarquable pharmacie, qui n'a subi presque aucune modification depuis son installation, se trouve à Commercy dans la Meuse. D'autres existent peut-être ailleurs en Lorraine mais leur nombre ne peut-être que très restreint. Décrivons succinctement ces pharmacies par ordre chronologique de réalisation.

Photographie n° 1 : une porte de la pharmacie Rosfelder, rue de la Visitation (photographie P. Labrude).

Les pharmacies de Nancy

La pharmacie Rosfelder, 12 rue de la Visitation (actuellement à cette adresse la *Pharmacie centrale Goulet*), subit la première, en 1902 des modifications de devanture et de façade sous la houlette d'Emile André. Cette adaptation au style nancéien ne doit pas surprendre car Antoine Rosfelder, qui avait succédé à son père Joseph (11), était un peintre et un dessinateur que l'on rencontrait dans tous les milieux artistiques de Nancy (8).

L'officine a malheureusement subi des dégâts au cours des bombardements de Nancy pendant la Première Guerre mondiale et certaines parties ont disparu. Il subsiste de ces aménagements une frise de fleurs assez détériorée placée sur le mur au dessus de la vitrine, mais surtout deux belles portes de style gothique ogival avec des ferronneries en forme de plumes de paon, des poignées en plein bois «en effort de traction» et des caissons inférieurs dessinés de jarres qui peuvent constituer une allusion à la conservation des drogues. Celle de gauche a été récemment restaurée (photographie n° 1), mais celle de droite est assez abîmée. On sait par ailleurs qu'un meuble bas décoré de motifs identiques se trouvait à l'intérieur de l'officine (2).

La pharmacie Jacques (5, 8, 12)
(actuellement à son

emplacement primitif dans ce style, la *pharmacie Spatz*, 55 rue Jeanne d'Arc. L'officine avant reconstruction était de l'autre côté du carrefour). Elle occupe le rez-de-chaussée d'un immeuble neuf construit pour son propriétaire Jacques en 1903 par Lucien Bentz à l'angle des rues Jeanne d'Arc et de la Commanderie. L'immeuble n'a pas vraiment de caractère *Art nouveau* si ce n'est la décoration due à Vautrin : pavot (le symbole de la nuit), clématite, colchique, gui, nénuphar (le symbole de la pureté), glycine sur le balcon (photographie n° 2), le pan coupé de l'angle de la façade, la sonnette et les trumeaux ; serpents, calice et feuilles de chêne au dessus de la porte de l'officine ; ferrures au motif de houblon sur des gonds ; pavot à la porte

Photographie n° 2 : la décoration florale du montant du balcon qui surmonte la porte de la pharmacie Jacques, rue Jeanne d'Arc (photographie P. Labrude).

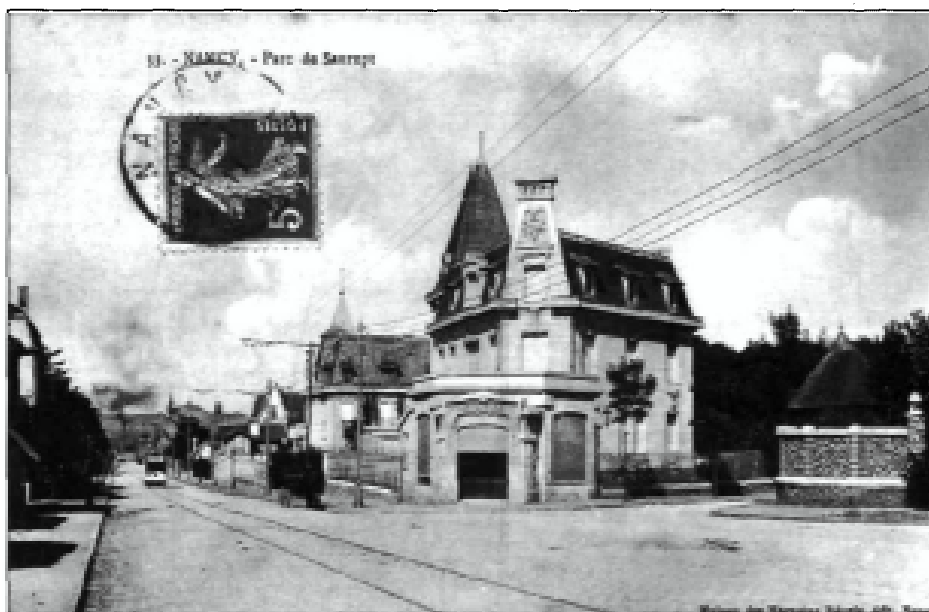
d'entrée privée. On trouve donc là plusieurs plantes médicinales.

Eugène Vallin fut appelé pour réaliser le mobilier (2). L'ébénisterie de l'officine constituait un ensemble de grande qualité dû à Ferez, avec des décors de datura et de houblon (la Lorraine était une région de culture de houblon et surtout de fabrication de bière). La disposition de l'ensemble était classique comme le montrent les photographies et l'unité se trouvait assurée par la répétition de panneaux sculptés de plantes médicinales. Cet intérieur, connu par au moins un catalogue, a malheureusement été détruit dans les années 1970, époque où l'Ecole de Nancy n'avait pas encore retrouvé l'intérêt qu'on lui accorde maintenant...

La pharmacie Delidon, 20 rue Saint-Dizier, possédait d'après Descoutrelle (2) un très beau mobilier réalisé par Majorelle vers 1907. Si la pharmacie existe toujours à cet emplacement (c'est la *pharmacie Husson*), l'ensemble a malheureusement été perdu au cours des réagencements de l'officine. Il n'en reste actuellement rien de visible dans l'officine.

La pharmacie Mouzin (Dominique Mouzin, diplômé à Nancy en 1897 pour exercer en Meurthe-et-Moselle (8, 11)), se trouvait au numéro 75 de l'avenue du Montet, actuellement l'avenue du Général Leclerc au numéro 81. Elle faisait partie de la «résidence du Parc de Saurupt». Son aménagement date de 1907-1909 et l'installation de 1911. L'extérieur, qui n'a que peu changé, en est seul connu car la pharmacie fut cédée et fermée en 1923 et le mobilier en a disparu. C'était une petite pharmacie d'angle, pentagonale, due à l'architecte Léon Cayotte, reliée à une grosse maison dont un gable présente un caducée sculpté entouré de plantes sculptées elles aussi (12). Les pilastres de part et d'autre de ce qui était la porte d'entrée de la pharmacie sont ornés de digitales. Au dessus de cette porte, on distingue encore la trace des lettres du mot «pharmacie» qu'on voit bien sur les cartes postales anciennes du carrefour (photographie n° 3). C'était la seule pharmacie *Art nouveau* à n'être pas au centre-ville.

La pharmacie Monal, qui existe toujours et a appartenu jusqu'à ces derniers mois à la famille, a eu deux emplacements dans la rue des Dominicains, à quelques pas de la Place Stanislas. Elle a d'abord été au numéro 6 et la devanture en fut changée vers 1908 pour adopter un décor de pommes de pin, très classique dans l'Ecole. En 1915, la pharmacie fut déplacée au numéro 38. La maroquinerie qui a succédé à la pharmacie au numéro 6 a conservé la devanture, peinte en blanc actuellement et l'enseigne est encore aujourd'hui «Pomme de pin» comme l'indiquait en 1925 l'agenda de la pharmacie du Point Central dont je reparlerai.

Photographie n° 3 : la pharmacie et la maison Mouzin (carte postale ancienne).

La «nouvelle» pharmacie Monal du numéro 38 est due à Charbonnier qui a conçu une façade sobre dont les grilles de portes sont décorées de gingko biloba tandis que les vitrines et la porte d'entrée comportaient des fougères. L'intérieur est dû à Majorelle et sa disposition est classique. Il est toujours en place et on peut voir que les courbes des vitrines et des miroirs y sont peu accentuées. La botanique y figure avec la douce-amère au comptoir et au plafond, la bryonne sur les armoires et les chapiteaux et à nouveau le gingko sur les plaques de porte. Emile Monal, diplômé à Nancy en 1897 (11) est l'auteur, en 1917, d'une thèse d'histoire de la pharmacie consacrée aux *Maîtres apothicaires de Nancy au XVIIème siècle* et qui est toujours d'un grand intérêt.

La pharmacie Fandre, (5) 4 rue Raymond Poincaré, est à l'origine du laboratoire pharmaceutique de ce nom, créé pendant la Première Guerre mondiale pour fabriquer des solutés massifs et du matériel à usage chirurgical. Ce laboratoire existe toujours mais appartient aujourd'hui à un groupe étranger et se trouve à Ludres, en périphérie de Nancy.

Auguste Fandre, originaire de Colmar, avait obtenu son diplôme de pharmacien à Nancy en 1905 (11) et il acquit un immeuble rue du Faubourg-Stanislas, maintenant rue Raymond Poincaré à l'endroit où se trouve actuellement l'hôtel Mercure, à quelques pas de la gare. En 1919, Fandre chargea Paul Charbonnier de reconstruire la maison en face (là où se trouve actuellement le magasin de la chaîne de télévision M6), en y incluant la pharmacie. La façade de l'immeuble et la devanture sont classiques, avec une belle porte et de jolis encadrements de vitrines. La disposition du mobilier est habituelle. Il comporte un ensemble de boiseries en chêne sculpté décorées de serpents s'enroulant au pied d'une coupe et se dressant pour y cracher leur venin, de plantes et, ce qui est plus rare, bien que classique dans l'Ecole, d'insectes : scarabée, capricorne, coccinelle stylistes. La botanique est représentée par une fleur et des samares.

Ces boiseries et les ornements en laiton ont été réalisés par le ciseleur Eugène Georg en avril et mai 1920 à Nancy dans les ateliers de Jules Cayette (1882-1953), sculpteur, métallurgiste et ébéniste. Le lustre et les appliques proviennent des établissements Daum et la fourniture des vitraux fut assurée par Gruber (2). La couleur du bois conférait à l'ensemble une belle couleur et l'espace se trouvait amplifié par des miroirs.

L'ensemble de cette installation est resté utilisé jusqu'aux années 1990 et a été acquis, sauf les bronzes, en 1992 (13), après quelques péripéties et la mise en instance de classement en septembre 1990 (12), par le musée de l'Ecole de Nancy, 36 rue du Sergent Blandan. Une partie de ce mobilier sert maintenant de billetterie à l'entrée du musée et vous le verrez lors de votre visite. Le lustre éclaire la salle Majorelle.

La pharmacie «anglaise» Godfrin, 13 rue Gambetta était également très proche de la Place Stanislas. C'est maintenant la *pharmacie Gambetta*, toujours à ce numéro. Le changement de propriétaire en 1921 ou 1922, Louis Godfrin, diplômé à Nancy en 1911 succédant à Desprez de la promotion 1914, décédé (8, 11) fut l'occasion d'un nouvel aménagement. On possède quelques photographies extérieures et intérieures de l'officine dans l'agenda de 1925 de la pharmacie du Point central déjà évoqué. Le style est assez banal avec des motifs sculptés qui sont difficiles à identifier. Il en est de même pour l'intérieur, où le style ne semble représenté que par une sellette d'Emile André (2). Tout cela a aujourd'hui presque entièrement disparu et l'officine est résolument moderne, à part quelques boiseries et étagères.

La pharmacie du «Point central», à l'angle des rues Saint-Dizier et Saint-Georges a été redécorée vers 1922 à la fois en *Ecole de Nancy* et en *Art déco*, sans doute là aussi à l'occasion du changement de propriétaire, Louis Godfrin étant partie prenante. Le premier style est représenté par une poignée de porte avec des pommes de pin due à Cayette (au numéro 35 de la rue Saint-Dizier), par des boiseries décorées d'amanites phalloïdes et de pavots, par une pendule avec des crosses de fougère et par des médaillons avec des coprins encore en place. L'*Art déco* est présent sous la forme de mosaïques à fond bleu avec des cadres dorés portant le mot pharmacie décorés de fleurs qui recouvrent les deux façades de la pharmacie et qui sont toujours en place (photographie n° 4). L'*Agenda publicitaire de la Pharmacie du Point Central*, dont j'ai pu consulter l'édition 1925, contient plusieurs photographies de ces éléments ornementaux.

Photographie n° 4 : la pharmacie du Point central (photographie P. Labru-de).

La pharmacie de Commercy (14 à 17)

La pharmacie Malard de Commercy, place de l'Hôtel de ville, aujourd'hui *Pharmacie de l'Art nouveau* comme l'indique sa devanture et qui appartient actuellement à M. Flesch, n'a que très peu changé d'aspect mais son adresse est maintenant 23 place Charles de Gaulle. C'est la plus connue des pharmacies *Art nouveau*, peut-être la plus belle, en tout cas la plus complète et qui reste «en activité» dans la même famille sans avoir subi, quasiment, de modifications d'aménagement. Celui-ci est dû à Eugène Vallin qui intervint, en 1907, comme coordonnateur et comme menuisier des travaux commandés par Georges Malard, diplômé à Nancy en 1906 (11). Vallin réalisa la façade et la vitrine avec des stipules d'ombelles – éléments ornementaux classiquement utilisés – et avec des poignées de porte décorées d'arums, symbole du réveil de la nature. Le papier peint, de Fridrich, montre des fuchsias et Janin réalisa des vitraux avec des digitales, des pavots et, à nouveau, des arums.

L'espace intérieur, en forme de L, comporte depuis l'origine trois meubles à deux corps, de Vallin, qui rappellent la façade. Les panneaux sont décorés d'arums, de digitales et de pavots et des cartouches placés en haut de ces meubles sont gravés du nom de douze pharmaciens, chimistes et physiciens. On ignore les raisons du choix de l'un ou de l'autre et de la présence de seulement quatre pharmaciens : Scheele, Suédois à qui l'on doit entre autres la découverte du chlore et de la glycérine, Bouchardat, Parmentier – dont le cartouche est à mon avis le plus beau – et Pelouze, surtout connu pour ses travaux sur le sucre de betterave. Deux meubles à usage de présentoirs séparent comme d'habitude d'espace officinal en deux. Le sol est revêtu d'une mosaïque dont le dessin épouse les contours de ce mobilier (photographie n° 5). On trouvera une description complète de la pharmacie dans l'ouvrage *Espaces Pharmacies* (15) et dans le travail de Descouturelle (2).

Photographie n° 5 : l'intérieur de la pharmacie Malard de Commercy (photographie aimablement offerte à l'auteur par M. Flesch).

Réflexions et conclusion

Au total, à ma connaissance, huit officines *Art nouveau*, neuf si l'on tient compte des deux emplacements de la pharmacie Monal, ont été réalisées en une vingtaine d'années dans deux villes de Lorraine. Une seule «vraie» reste en activité, celle de Commercy. Par ailleurs, il demeure en place le mobilier de la pharmacie Monal et au moins une partie de celui de la pharmacie du Point Central, l'immeuble de la pharmacie Jacques et celui de la pharmacie Mouzin et les portes de la pharmacie Rosfelder. Enfin, le mobilier complet de la pharmacie Fandre est sauvé au musée de l'Ecole de Nancy. Deux décors ont, à ma connaissance, complètement disparu, ceux des pharmacies Delidon et Godfrin. On ne sait rien du mobilier Mouzin.

Il apparaît donc que le nombre d'officine ayant adopté ce style est faible, ce qui signifie que les pharmaciens ayant été séduits par lui sont peu nombreux ou qu'ils n'ont pas les moyens de changer d'aménagement. Cependant, ce qu'il en reste aujourd'hui, visible en ville ou au musée, est encore important. Espérons donc que ce patrimoine pharmaceutique très particulier pourra être entretenu et préservé.

Il peut être intéressant par ailleurs de rechercher les plantes médicinales parmi celles utilisées pour les décors des murs et des intérieurs de ces pharmacies. J'ai relevé dans les descriptions mais en n'étant pas sûr d'être complet, 18 plantes et 2 champignons. L'examen des ouvrages et de la publication cités en référence (18, 19), à propos de ces plantes, m'a permis d'y trouver 16 plantes médicinales, soit presque 90 %, en recherchant au maximum un emploi pharmaceutique. Voyons donc, par ordre alphabétique, ces plantes et leur emploi médicinal : l'*arum* expectorante et dont le tubercule riche en amidon a servi en alimentation, la *bryonne* utilisée comme purgative et hydragogue dans l'hydropisie, le *chêne* dont les galls fournissent le tanin officinal ou tanin à l'éther, la *clé-*

matite vésicante, le *colchique* dont la colchicine est employée contre la goutte, le rhumatisme et pour ses propriétés antitumorales, le *datura* et son alcaloïde la scopolamine, la *digitale* avec la digitaline cardiotonique, la *douce-amère* diurétique et laxative, la *fougère* (mâle) dont l'extrait est ténifuge, le *gingko biloba* employé dans l'insuffisance veineuse et les oedèmes, la *glycine* à laquelle est apparenté le soja dont on utilise l'huile, le *gui* aux propriétés hypotensives, le *houblon* tonique amer apéritif et stomachique, l'*ombelle* de la famille des Umbellifères qui comporte de nombreuses espèces officinales, le *pavot* producteur d'alcaloïdes bien connus, le *pin* qui fournit l'essence de thérébentine expectorante et antiseptique. Ne sont pas officinaux à ma connaissance le *fuchsia*, ornemental, et le *nénuphar* souvent représenté sur les monuments égyptiens. C'est aussi *Le lotus bleu*, titre donné par Hergé à un album des aventures de Tintin...

On peut enfin se demander s'il y eut des relations entre l'*Ecole de Nancy* et la pharmacie, en dehors de simples participations de pharmaciens à des sociétés artistiques. L'ouvrage paru récemment sous la plume de M. Le Tacon (10) fait état d'une lettre d'Emile Gallé à Emile Hannover de Copenhague, le 30 juillet 1889, dans laquelle Gallé écrit : *J'ai aussi le goût des sciences naturelles, au point que, sans mon horreur des mathématiques, j'aurais conquis des grades dans cette voie et serais peut-être aujourd'hui un modeste professeur de botanique dans une école de pharmacie, au lieu d'être un modeste artiste.* Cette phrase constitue une preuve de relations, au moins «intellectuelles» avec notre métier. Gallé ne fut pas un *modeste artiste* et il n'aurait pas été un *modeste* mais un grand *professeur de botanique* ; il suffit pour s'en convaincre de parcourir la liste de ses publications et notes de botanique, publiée dans le même ouvrage (10). Il est certain qu'Emile Gallé était parfaitement capable de poursuivre avec succès des études de pharmacie et de sciences.

Parmi ses correspondants, on trouve plusieurs pharmaciens français et étrangers : Grandeau, Camus, Chodat. Par ailleurs, le pharmacien, peintre et graveur Adrien Recouvreur (1858-1944), originaire de Commercy (20) où le musée récemment ouvert conserve un très important leg de lui à sa ville natale – et la seconde plus importante collection d'ivoires en France – fut en relation avec l'*Ecole de Nancy*, et lié à Victor Prouvé, le second président de l'Alliance provinciale des industries d'art, après la mort d'Emile Gallé en 1904.

BIBLIOGRAPHIE

1. 1999 l'Ecole de Nancy. Dossier établi par la mission de l'Ecole de Nancy, villa Majorelle, 1 rue Louis Majorelle, F-54000 Nancy.
2. Descouturelle F., Les pharmacies Art nouveau de Nancy, «Arts nouveaux», Bulletin de l'Association des amis du Musée de l'Ecole de Nancy, 1990 ; (5) et 1991 ; (6), non paginés, 1991 ; (7) : 6-8.
3. Champigneulle B., L'Art nouveau. Somogy, Paris, 1972.
4. Debize C., Guide l'Ecole de Nancy. Presses universitaires de Nancy - Editions Serpenoise, Nancy-Metz, 1989, 160 pages.
5. Roussel F., Nancy architecture 1900. Inventaire général et Editions Serpenoise, Metz, 1992 ; (2) : 44-45 (pharmacie Jacques), (3) : 34-39 (pharmacie Fandre).
6. Roussel F., Bastien D. et George A., Nancy, architecture 1900. Itinéraires du patrimoine n° 23. Inventaire général - SPADEM, 1993, 26 pages.
7. L'urbanisation de Nancy entre 1871 et 1914. Publications de l'Université de Nancy II, imprimerie Star, Saint-Nicolas-de-Port, 1980:22.
8. Bulletin de l'Association amicale des anciens élèves de l'Ecole supérieure de phar-

- macie de Nancy, 1908 ; (1) : 28-29 (pharmacies de Nancy en 1871), 1910 ; (3) : 73-75 (nécrologies d'Antoine Rosfelder et de Victor-Alphonse Jacques), 1921-1922 ; (9) : 41 (succession Desprez-Godfrin), 1922-1923 ; (10) : 58 (disparition de la pharmacie Mouzin).
9. Roussel F., Le vitrail Art Nouveau en Lorraine. «Le vitrail en Lorraine du XIIe au XXe siècles», Editions Serpenoise - Centre culturel des prémontrés, Metz et Pont-à-Mousson, 1983 : 89-104.
 10. Le Tacon F., Emile Gallé ou le mariage de l'art et de la science. Editions Messine-Jean de Cousance, 1995 ; 20, 51, 151-156.
 11. Annuaire des promotions de l'Ecole supérieure de pharmacie, puis de la Faculté de pharmacie de Nancy, 1872-1972. Association des anciens élèves, imprimerie Paradis, Lunéville, 1972, 196 pages.
 12. Burnard C., Pharmacies du XXe siècle à Nancy dans : «La coupe et le serpent». Presses universitaires de Nancy, Nancy, 1991 : 70-71 (pharmacie Jacques), 72-74 (pharmacie Mouzin), 74-75 (pharmacie Fandre).
 13. Valentin R., La pharmacie Art nouveau déménage. L'Est républicain, édition de Nancy, samedi 22 février 1992.
 14. La pharmacie Malard, dans : «Images du patrimoine, Commercy, Meuse», Inventaire général - SPADEM, 1986 : 51-52.
 15. Jacquet F., Lehoudey P. et Coudreau C., Pharmacie «Art nouveau» de Commercy, XXe siècle, dans : «Espaces pharmacies». Patrimoine et tour de France, 1988 : 16 et 90-109. Cet article comporte un plan de l'officine, six photographies ainsi que des factures et dessins du mobilier. Le montant de l'ensemble s'élevait à 13372 FF en mai 1907 soit environ 250.000 FF d'aujourd'hui.
 16. J.C., Un maître verrier de l'Ecole de Nancy : Joseph Janin. «Arts nouveaux», Bulletin de l'Association des amis du Musée de l'Ecole de Nancy, 1991 ; (7) : 9-10.
 17. Document, renseignements et photographie aimablement communiqués par M. Flesch, 1997.
 18. Lafontaine L., La médecine des simples au pays vosgien. Bull. Assoc. amicale anciens Etudiants Fac. Pharm. Nancy, 1928-1929 ; (16) : 75-79.
 19. Paris R.R. et Moyse H., Matière médicale. Masson, Paris, 3 volumes, 1965, 1967 et 1971. Paris M. et Hurabielle M., Abrégé de matière médicale - Pharmacognosie. Masson, Paris, 2 volumes, 1981 et 1986.
 20. Hosneld-Hatier S., Adrien Recouvreur, pharmacien à Commercy et peinture : sa vie, ses œuvres. Thèse de diplôme d'Etat de docteur en pharmacie (sous la direction de P. Labrude), université Henri Poincaré-Nancy 1, Nancy, 1997, 2 volumes, 473 pages.

Résumé

Nancy a été, à la charnière du XIXème et du XXème siècles, une des capitales de l'Art nouveau et elle a donné naissance à ce qu'on a appelé l'Ecole de Nancy. Parmi les bâtiments et les installations réalisés à cette époque, figurent plusieurs pharmacies de Nancy et une de Commercy, en Meuse, dont l'immeuble ou seulement la partie officines, un ensemble encore en place ou protégé dans une musée, qui apparaît significatif et intéressant. La plus belle installation, encore intacte et toujours en usage est celle réalisée à Commercy. Il a semblé à l'auteur que les manifestations qui auront lieu en 1999 étaient l'occasion de faire redécouvrir ce patrimoine lorrain et, peut-être, d'y susciter une visite.

Professeur Pierre Labrude
Faculté de pharmacie
boîte postale 403
54001 Nancy cedex, France

DE GESCHIEDENIS VAN SUIKER VAN DE 14de TOT DE 18de EEUW

Henri C. Silberman

Lezing gehouden te Vlissingen op 11 en 12 mei 1996 voor de leden van de Kring voor de Geschiedenis van de Pharmacie in Benelux

Suiker werd in twee gevallen gebruikt, namelijk in medicijnen en in de keuken. Suiker was in de middeleeuwen wel bekend, vooral in Venetië en Genua, de Italiaanse havensteden waar de suiker ingevoerd werd. De Italiaanse boekverluchters maakten zich geen al te slechte voorstelling van het suikerriet. Een getuigenis ervan is de illustratie in «Tacuinum Sanitatis» (schaakbord der gezondheid) naar Ibn Butlan (1, 2). Het manuscript waaraan deze afbeelding werd ontleend bevindt zich in de National-bibliotheek te Wenen. De Latijnse tekst onderaan luidt in Nederlandse vertaling als volgt : Suikerriet is van warme en vochtige hoedanigheid. Het beste riet is er een met veel zoetheid. Het nut van suiker : het is goed voor de borst, het is tegen de hoest en tegen een rauwe keel. Suiker was omstreeks 1400 toen deze prent ontstond een belangrijk element in geneesmiddelen en ook in de verantwoorde voeding van mensen. De geneesmiddelen in de middeleeuwen waren samenstellingen meestal ontwikkeld door artsen zoals bijvoorbeeld Avicenna, die leefde in Perzië van 980 tot 1037. Geneesmiddelen in de Canon van Avicenna zijn vaak samengesteld uit specerijen, honing en suiker (3). De aanleiding tot deze bijdrage is het feit dat men in de literatuur vaak aantreft hoe duur suiker was. Met het gevolg dat honing in de plaats van suiker werd gebruikt, vooral door de armen van de bevolking. Is de bewering wel juist dat honing in die tijd zo goedkoop was ? Om maar een willekeurige hedendaagse schrijver te citeren : «Honey was cheap and plentiful because it was made of native bees, while sugar was an expensive import.» (4). Van een andere auteur Mauruschat vernemen we : «Zucker war in der vorindustrieller Zeit in Europa sehr teuer» (5, 6). Aan hem ontleen we ook de poging om prijzen van honing en suiker onderling te vergelijken, gegevens die van d'Avenel en andere auteurs afkomstig zijn (7-12).

Suiker was 11 maal duurder dan honing rond de jaren 1400. Suiker was 10 maal duurder dan honing rond de jaren 1500. Suiker was 7 maal duurder dan honing rond de jaren 1650. Suiker was 4 maal duurder dan honing rond de jaren 1700. Suiker was 1,5 maal duurder dan honing rond de jaren 1800.
--

Het is onmiskenbaar dat suiker voortdurend in belang toenam en dat de prijzen ervan aanzienlijk daalden in de periode tussen 1400 en 1800.

Doch het is duidelijk dat het vergelijkingsschema slechts opgaat voor dezelfde kwaliteit suiker of honing en bovendien voor een zelfde regio. Dat de eetgewoonten eertijds grondig verschilden bij de onderscheidene klassen in de gemeenschap, patriciërs, gegoede burgerstand, tegenover de gewone volksmens, is er zeker niet uit af te leiden.

Het staat vast dat aanvankelijk suiker vooral in de keuken als *specerij* werd gebruikt ; logisch mag men dan de prijzen niet vergelijken met die van honing, doch consequent naar de verhouding zien tot andere specerijen. Hiervan volgen er enkele prijzen.

In 1360 kostte een pond broodsuiker 15 à 17 deniers, basterdsuiker 13 à 15 d, moscoradasuiker 16 d en Cyprus- of rode suiker 6 d. Bij wijze van vergelijking : de kostprijs per pond bedraagt voor gember 18 d, voor meleguetapeper 24 d, voor kaneel 18 d, voor cardamonzaad 8 d. De prijschommeling van specerijen in de veertiende en vijftiende eeuw was zeer groot, afhankelijk van politieke en economische omstandigheden. Omstreeks het jaar 1400 was de prijs voor suiker van goede kwaliteit onstandvastig en ongeveer vergelijkbaar met die van kaneel, coriander, gember of kruidnagels (14, 15). Tweehonderd jaar later was peper vier maal duurder dan suiker en twintig maal duurder dan saffraan. De prijsvergelijking gaat echter niet steeds op, want soort, maat en kwaliteit zijn veelal verschillend (16-20). Als handelswaar voor suiker treffen we aan :

Moscorada (1609-1848)
 Braziliaanse witte suiker (1609-1875)
 Surinaamse suiker (1683-1880)
 San Domingo suiker (1719-1799)
 Witte kandij (1609-1863)
 Melissuiker (1609-1883)
 Geraffineerde suiker (1609-1859)
 Suikersiroop (1609-1870).

In 1609 bedragen de groothandelsprijzen in guldens per pond :

Surinaamse suiker	0,14
Braziliaans wit poedersuiker	0,25
Moscorada suiker	0,40
Melissuiker	0,64
Raffinade suiker	0,78
Wit kandijsuiker	1,16

Hieruit blijkt een negenvoudig prijsverschil tussen de goedkoopste (Surinaamse) en de duurste (kandij) suikersoort). En dan hebben we nog de minderwaardige soorten over het hoofd gezien :

Suikerstroop (treacle)	0,10
Bruine stroop (brown treacle)	0,06

Hieruit blijkt een haast twintigvoudige prijsverhouding, wat meteen verklaart dat deze twee laatste producten in de steden door de armste bevolkingsgroep werden aangeschaft.

Tussen inlandse honing en Bordeaux-honing was het uiteenlopen van groothandelsprijzen ook reusachtig, deze laatste was zes maal zo duur. Wij belanden nu bij het boek van de Farvacques, arts van Zijne Koninklijke Majesteit der Nederlanden. Feitelijk is het Jan Bisschop, apotheker en Jezuiet die er de ware auteur van was. Hier wordt uitvoerig over suiker gehandeld (21). «Wanneer de Suycker-brooden aldaer in de vorme worden ghestold, soo is te noteren, datter alsdan van onder komt afte loopen, door het ront gatjen in de gront van de punt

wesende, het slechtste ende onsuyverste deel, wesende een swart, dick ende vloeyende liqueur, in 't Latyn molle Saccharum, ende Melazium, oft mel Saccharinum, Remel by de Spagniaets, Melasse by de Indiaenen, ende by ons Af-loop van 't Suycker gheenoemt, 't welck somtyts herrewaerts wordt over ghesonden, ende oock in 't gebruyck is by den ghemeynen man, al is't dat het om syne hitte en scharpigheyt voor de Mage oft voor de Borst niet seer dienstig en is.» Afloop is dus zoets voor de arme mens, waarvan hierboven met 'suikerstroop' reeds gewag werd gemaakt. Verder : «Dese swarte vochtigheyt alsoo uyt de verharde Suyckerbrooden afgheloopen zijnde, dan wordt de punt oft het onderste deel der selve, 't noch bruyn is ende onsuyver, Suycker paneel, (Fuscum aut nigricans Saccharum) ghenaemt ; de middelste deelen wesende grauw oft rosachtigh, worden Bastaert-suycker oft Mascovade (Saccharum flavescens aut subrubrum) geheeten.» Hieruit blijkt dat suiker in verschillende goedkope kwaliteiten voorkwam. Zelfs in inrichtingen zoals wezen- en ziekenhuizen werd suiker gebruikt. Zeker sedert 1486, bijvoorbeeld, was dat het geval in het Sint-Bartholomeüs Gasthuis te Utrecht voor «ellendige sieke mensen» en ook in het Heilige Geest Gasthuis of Arme Wees- en Kinderhuis. Hieruit blijkt eens te meer dat suiker niet alleen voor rijke lui was bestemd. Ook in het ziekenhuis te Würzburg werd vanaf 1510 suiker naast honing en stroop, ook suikerstroop gebruikt, doch alleen voor koekjes op Kerstmis of andere bijzondere gebeurtenissen.

Afbeelding I.

De periode tussen de 14de en 17de eeuw was een heel belangrijke tijd waar grote wijzigingen zich voordeden voor suiker (22-25). Oorspronkelijk als geneesmiddel, vervolgens als specerij werd suiker uiteindelijk als voedingsmiddel gebruikt. Dankzij de ontwikkeling van de zeevaartkunde konden grotere hoeveelheden suiker – aanvankelijk vanuit de Middellandse Zee en vervolgens vanuit het Westen – ingevoerd worden. Alle suiker was rietsuiker (Arundo Saccharifera), beetsuiker komt pas in de negentiende eeuw. De afbeelding I toont aan de rechterkant het primitief voorgestelde suikerriet, afkomstig uit een omstreeks 1600 verschenen reisbeschrijving. Zulke reisbeschrijvingen zijn heel populair geweest. Deze literatuur is vol opmerkingen over suiker. Deze opmerkingen en tekeningen geven een idee hoe nieuwigheden verspreid werden. De afbeelding is ontleend aan het groot werk van Theodor de Bry en zijn zonen. Die waren auteurs, illustrators van kopergravures en uitgevers omstreeks 1600. De Bry heeft naast de Latijnse editie tegelijkertijd een Duitse vertaling laten verschijnen. Hier is de Duitse uitgave gekozen.

De inlichting voor 'E' in de kopergravure luidt: «Dieses is Zucker Riet oder Rohr so in der Insel Santa Maria wächst».

De ontdekkingsreizen naar en rond Afrika, het vinden van de zeeweg naar Zuid- en Oost-Azië, de

ontdekking van het nieuwe continent Amerika, dat alles voltrok zich in een korte tijdsspanne.

Na de ontdekking van Amerika in 1492 en na de ontdekking van de zee-weg naar Indië in 1498, voltrok zich in de wereldhandel een aanzienlijke verschuiving. Het centrum van de handel verschoof naar de kust van de Atlantische Oceaan met als gevolg dat Noordzee-steden als Antwerpen en Amsterdam floreerden.

Door het ingrijpen van de Spanjaarden en de Portugezen verloren bloeiende Italiaanse steden, die suiker en specerijen via de Arabische tussenhandel hadden betrokken, hun leidende positie. Door de snel opgedreven concurrentie van Hollanders, Engelsen, Fransen en anderen verschoof het zwaartepunt van de Europese economie al spoedig, van het Iberisch schiereiland naar Noordwest-Europa.

De suiker kwam steeds minder uit het Middellandse zeegebied en steeds meer uit Madeira, de Canarische Eilanden en Sint-Thomas. Alleen al op het Portugese eiland van Sint-Thomas zijn er reeds in 1520 meer dan zestig suikerfabrieken geweest. Niettemin betrok Venetië nog in de zestiende eeuw suiker uit Levantijnse Landen. De suikerprijzen daalden in 1510 met een tiende van de waarde van 1430.

Een belangrijke bron voor prijzen zijn de taxen. Taxen van geneesmiddelen zijn lijsten van verkoopprijzen van overheidswege bepaald. Zulke taxen zijn in Nederland minder gebruikelijk geweest dan in Duitsland omdat men in Nederland vrije vestiging van apothecarissen had in tegenstelling tot Duitsland (13). De taxen zijn meestal aan het einde van farmacopees te vinden. Vaak zijn de taxen ook separaat verschenen.

Een zeer uitvoerige Apothecker-Tax bij de arts Hellwig verscheen in het jaar 1714 (26).

De volgende prijzen voor een pond koopwaar zijn ontleend uit de „Apothekentax der Stadt Anneberg” van het jaar 1563.

Mellis virg. puri. Jungfrawhonig :	3,5	Gulden
Mellis despumati gesaumpt honig :	4	Gulden
Zaccari rubr. tomitum :	3	Gulden, 8 Kreutzer
Zaccari melis :	6	Gulden
Zaccari canarii :	6	Gulden
Zaccari candi :	6	Gulden, 6 Kreutzer en
Zaccari penidii :	8	Gulden.

Honing was dus even duur als suiker van mindere kwaliteit. En dat was reeds het geval sinds het midden van de zestiende eeuw.

Taxen zijn detailprijzen. Omdat er vanzelfsprekend verschillen zijn tussen detailprijzen, groothandelsprijzen, en verkoopprijzen van de apothekers, moeten uitsluitend prijzen van gelijke lijsten vergeleken worden.

De volgende samenstelling van prijzen uit het jaar 1618 voor een pond honing of suiker berust op het proefschrift van Dadder (27) :

Mel crudum	6	albus
Mel despumatum abgeschäumt	12	alb
Saccharum miscellaneum vermischd oder Cassianzucker	14	alb
Saccharum melotaeum Meliss- oder Speisszucker	14	alb
Saccharum candum rubrum Rot Candizucker	18	alb
Saccharum Canariense pulverisatum optimum gestossen Canarianzucker der best	18	alb
Saccharum penidiorum Penidienzucker	18	alb

Ook hier ziet men het grote prijsverschil tussen ruwe en gezuiverde honing.

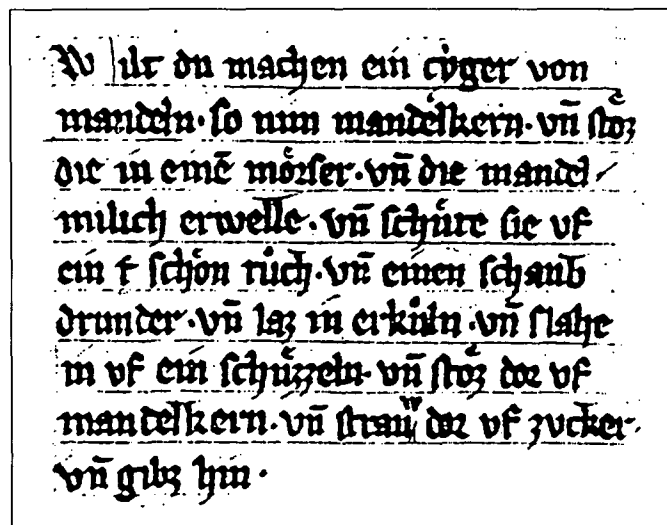
Een aardig vergelijk van prijzen tussen suiker en gember valt op te merken. In het jaar 1400 was in Nederland «witte suycker» even duur als «witte genger» (gember). In 1600, tweehonderd jaar later, was gember drie maal zo duur.

Sedert 1450 behoorden de apothekers tot een grote overkoepelende gilde (nering), waar ook andere beroepen toebehoorden, zoals kruideniers, confitu- riers, suikerbakkers, specerijenverkopers, suikerraffinadeurs, zoetekoekverkopers, drogisten, kramers, etc. Het aantal verschillende beroepen dat in een gilde was samengebracht, verschilde overigens van land tot land en van stad tot stad (28, 29).

Het is wel bekend dat apothekers veel suikerwerk, siropen en dergelijks uit suiker bereid hebben. Goed bekend bij apothekers waren de boeken van Ryff, een ware apotheose van suiker. Deze boeken waren overigens niet speciaal bestemd voor apothekers, maar bedoeld voor de gewone lezer (30, 31).

De inventaris van een apotheek in de middeleeuwen bestond voornamelijk uit suikerbroden. Dat kan men uit vele afbeeldingen afleiden. Suikerverkoop, voor het gebruik in de keuken was dan ook een hoofdbron van inkomen voor een apotheek.

Afbeelding 2 is een recept van notaris Michael de Leone die in het jaar 1355 stierf. Het luidt :

Afbeelding 2.

«Wilt du machen ein cyger von mandeln. so nim mandelkern. vñ stoß die in emē mörser. vñ die mandelmilch erwelle. vñ schütze sie vf ein t schön rüch. vñ einen schaub drunder. vñ laß in erküen. vñ slahe in vf ein schüzzeln. vñ stoß dor vf mandelkern. vñ strauß dor vf zucker. vñ gibz hin.»

En «cyger» is een soort kaas. Om de kaas uit amandelen smakelijk te maken wordt suiker toegevoegd. De suiker wordt op de cyger gestrooid, zoals men er zout of peper op strooit.

De woorden in deze tekst «und strauß dor vf zucker und gibz hin», vertaald in het Nederlands «en giet er suiker op en dien het op», ziet men vaak in recepten van de veertiende eeuw en later. Vroeger werd inderdaad suiker, als specerij, om op gerechten te

strooien, gebruikt. Dus anders dan honing.

Het volgend recept is in het Engels uit die tijd. Het is ontleend uit een manuscript van de veertiende eeuw (32) : «Cawdelle de Almaunde. Take Raw Almaundys, & grynde hem, an temper hem up with gode ale, and a lytil Water, and draw it thorw a straynoure in-to a fayre potte, & late it boyle a whyle : & caste ther-to Safroun, Sugre, and Salt, & than serue it forth al^ehotte in maner of potage.»

Het woord «cawdelle» komt uit het Frans. De oorsprong ervan is «chau-deau», heet water, en wijst in dit gerecht op een dikke saus of soep.

Nu nog een oud voorschrift ter bereiding van kweeappelmoes (kweeperenmoes) in het Duits :

«Wilt du machen ein kuetenmuos, so nim kueten, wie vil du wilt, und suede sie gar schon. und nim denne einen mörser und stozze sie dor inne klein. und slahe sie durch ein tuoch. und nim eyer totern (eierdooier) dor zwo und suedez so mit. und tuo ein zucker druf und versalzt niht.»

In dit recept voor kweeperenmoes staat in Nederlandse vertaling aan het eind : «En doe een beetje suiker erop en niet te veel zout.» Het recept is uit het midden van de veertiende eeuw. Ook hier werd suiker alleen op het einde toegevoegd.

In een Engels gedicht uit het eind van de 13de eeuw wordt gesproken over: «Puis averent coins en gravé, trestut de zugre enfundré.» De betekenis van dit vers is : «Zij hebben konijnen in saus, al bedekt met suiker.» In hetzelfde gedicht «Ove sucre roset la temprure» beduidt «met suiker gemengd met rozewater». Dit Anglo-Norman chanson de geste is inderdaad in het Oud-Frans geschreven (40).

Uit de 13de en 14de eeuw dateren veel kookboeken, waarin suiker op dikwijls verrassende wijze in gerechten werd verwerkt : in soepen, sauzen, vlees- en visgerechten (33-39). Ook de ons heden bekende mogelijkheden om suiker te gebruiken ontbreken niet.

Suiker werd gebruikt om wijn zoeter te maken. De bekende «Hippocras» was een mengsel van wijn met vele specerijen en suiker.

Nu nog een van de vele recepten uit de veertiende eeuw waar suiker in verwerkt wordt. Het voorschrift betreft gebakken amandelen :

Froyde almundys. Take blake sugre, an cold water, an do hem to in a fayre potte, an let hem boyle to-gedere, an salt it an skeme it clene, an let it kele ; than take almaundys, an blawnche hem clene, an stampe hem, an draw hem, with the sugre water thikke y-now, in-to a fayre vessel : an (yf) the mylke be nozt swete y-now, take whyte sugre an caste ther-to.

Sugre wordt in dat recept drie maal genoemd. Eerst wordt zwarte, dus goedkope, suiker gebruikt, maar tenslotte wordt witte suiker erop gestrooid.

Al in de veertiende eeuw kan men spreken van «een zoete keuken». Dat wordt duidelijk bij het doorbladeren van oude kookboeken (41-81).

In het welbekende kookboek bij Platina op het einde van de vijftiende eeuw is er een apart hoofdstuk over suiker. En daarin staat al wat van gesmolten suiker wordt gemaakt, en hij noemt al de zoete dingen uitvoerig (78).

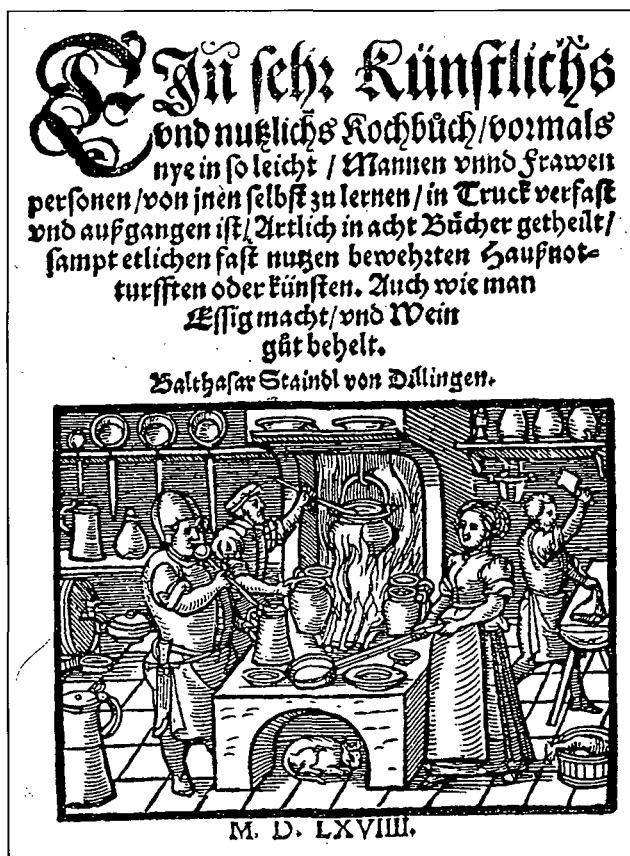
Ik zal de laatste zin uit het hoofdstuk over suiker in de Franse Platina-uitgave citeren : «Du sucre fondu lon en fait la dragée des amandres pilées et remoillées en leane / des noysilles aussi / et des pignons / coriandre / anys / canelle / et plusieurs autres confitures.»

Afbeelding 3.

Het «sehr künstlichs und nutzlichs Kochbuch» (Afbeelding 3) van Balthasar Staindl, in 1569 verschenen, heeft veel recepten met suiker (67). Zoals de titel zegt is het boek voor «Mannen und Frawenpersonen von inen selbst zu lernen» bestemd. Dus niet voor de professionele keuken noch voor de heel rijke, maar voor de gewone burger. Het gebruik van suiker was in de zestiende eeuw niet tot een kleine, elitaire groep beperkt. Speciale boeken over het bereiden van jam, confituren of confijt werden toen in omloop gebracht. Een bekend exemplaar is dat van Nostradamus (72).

Nostradamus, een arts en voorspeller van de toekomst, heeft zelfs een verhandeling geschreven om confituren, siropen en dergelijke te maken. Deze verhandeling is in Lyon in 1555 verschenen. Het bevat vele recepten. Daarin kunnen wij vaak lezen dat men naar willekeur honing of suiker mag gebruiken. Doch met suiker was het resultaat beter, het product was smakelijker.

Een interessante bron voor recepten is de huisvaderliteratuur en de aanverwante landbouwliteratuur. Dergelijke boeken waren bestemd voor het gezinshoofd (73, 84, 85).

Heel bekend is de «Oeconomia ruralis et domestica» van Colerus, waar op het titelblad staat «Darinnen das gantze Ampt aller treuer Haus-Vätter und Haus-Mütter beständiges Haus-Buch», met «zwanzig nothwendigen und gantz vollkommlichen Hausz-Buchern vor allerhand Kauff- und Handelsleut, auch Doctorn, Hausvattern, Apotteckern, Laborantn, Balbieren, Ackerleut, Gartnern, Viehhandlern, Jagern, Fischern, Voglern» etc. (85).

Johannes Colerus werd in 1566 geboren. Men vindt in zijn huisvadersboek uit de zestiende eeuw recepten zoals «Ein Mandelkuchen auff einen Tisch». Met het begin : «Nim ein halb Pfund Mandeln, zeuchs ab, und ein viertel schön weissen Zucker, stoss die Mandeln und Zucker klein, schlage zehen Eyer in eine Schüssel, thue ein wenig Saltz darein.»

Of een recept voor «Einen Schnee zu machen» die begint met «Nim gute Milch und Schneeweissen Zucker.»

Een ander bekend boek is de «Klug- und Rechts-verständiger Haus-Vatter» van Franciscus Philippus Florini uit het jaar 1705 (86). Ook heel bekend is het huisvadersboek van Oliver de Serres. In dit boek telt het hoofdstuk van suiker 21 pagina's en er volgt een hoofdstuk over honing. Het boek heet «Le théâtre d'agriculture et mesnage des champs».

Ook bestaan er andere receptenboeken uit de praktijk, de zogenoemde geheime boeken, zoals de «secrets concernant les arts et métiers» meestal anoniem of onder een pseudoniem verschenen (87 - 92).

Wel bekend en in enkele talen vertaald zijn de secreta van de «Wolgelehrten Herrn Alexij Pedemontani auss welscher und latinischer sprach in Teutsch gebracht, getruckt zu Basel» in het jaar 1575. Daar vindt men een recept voor «Ein guter Hippocrass» waarin veel suiker wordt aangewend. Ook het recept voor «Ein schöne Kunst Citronen, Apffel oder dergleichen in Zucker einzumachen», of meerdere recepten voor «Küttenlatwerg». Voor een «Apffel latwerg zu machen für schwachheit oder blödigkeit des hertzen unnd magens, auch die tauwung zufürdern» gebruikt men «Apffel, gereiniget, gekocht unnd durch ein duch gestrichen, sechs pfunten Zucker fünff pfunt.» «De secreten van den eerweerdighen heere Alexis Piémontois uit het Frans vertaald» werd in 1614 in Amsterdam uitgegeven. Natuurlijk zijn er ook in het Nederlands Huisvaderboeken, boeken voor zelfmedicatie en Secreet-boeken verschenen (93).

Tot conclusie : Toen suiker als een specerij gebruikt werd, was suiker niet duurder dan peper. Omdat peper een specerij is gebleven en niet in grote hoeveelheden gebruikt wordt, vindt men het niet vreemd dat peper nu duurder dan suiker is. Maar omdat suiker geen specerij is gebleven maar nu voedsel is, denkt men dat suiker vroeger zo vreselijk duur was.

Literatuuroverzicht

- (1) Unterkircher, Franz
Tacuinum sanitatis in medicina
Graz 1967

- (2) Gobeaux-Thonet, J.
Un manuscrit inédit du Tacuinum sanitatis in medicina d'Ibn Butlan conservé à la bibliothèque de l'Université de Liège
Scriptorium 23 : 101-113, 1968.
- (3) Silberman, Henri
Un électuaire d'Avicenne ou la difficulté d'identifier les constituants de médicaments antiques
Revue d'Histoire de la Pharmacie XLI N° 301, p. 132-147, 1994.
- (4) Henisch, Bridget Ann
Fast and Feast
Food in medieval society
University Park 1976
- (5) Mauruschat, Hans Heinrich
Gewürze, Zucker und Salz im vorindustriellen Europa
Dissertation Göttingen 1975
- (6) Mauruschat, Hans Heinrich
Preise und Verbrauch des Kolonialzuckers im vorindustriellen Europa
Berlin 1985
- (7) Avenel, Vicomte G. d'
Histoire économique de la propriété, des salaires, des denrées, et de tous les prix en général depuis l'an 1200 jusqu'en l'an 1800.
6 tomes Paris 1898, 1913.
- (8) Douët-d'Arcq, L.
Comptes de l'argenterie des rois de France au 14ème siècle
Paris 1851
- (9) Posthumus, N.W.
Nederlandsche Prijsgeschiedenis
Leiden 1943
- (10) Posthumus, N.W.
Inquiry into the history of prices in Holland
Leiden 1964
- (11) Fontanon
Edicts et ordonnances des roys de France
Paris 1585
- (12) Gaillard, Victor
Etudes sur le commerce de la Flandre au moyen âge. Annales de la Société d'émulation de Bruges, 2ème série, VIII, 1850, p. 121.
- (13) Wittop Koning, D.A.
De Handel in Geneesmiddelen te Amsterdam tot omstreeks 1637
Proefschrift 1942
- (14) Flückiger, F.A.
Documente zur Geschichte der Pharmacie
Halle 1876
- (15) Flückiger, F.A. en Daniel Hanbury
Histoire des drogues
Paris 1878
- (16) Elsas, M.J.
Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland vom ausgehenden Mittelalter bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts
2 Bände, 1936, 1940, 194

- (17) Rogers, James E. Thorold
A History of agriculture and prices in England from 1259 to 1793
2 vol. Oxford 1866
- (18) Schaube, Adolf
Handelsgeschichte der romanischen Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der
Kreuzzüge
München
- (19) Wiebe, Georg
Zur Geschichte der Preisrevolution des 16. und 17 Jahrhunderts
Leipzig 1895
- (20) Evans, Allan
Francesco Balducci Pegolotti
La Pratica della Mercatura
Cambridge 1936
- (21) Farvacques, Robertus de
Medicina Pharmaceutica of groote algemeene Schatkamer der drogbereidende
Geneeskunst
Leiden 1741
- (22) Galloway, J.H.
The sugar cane industry
Cambridge 1989
- (23) Lopez, Robert S. en Irving W. Raymond
Medieval trade in the mediterranean world
New York 1955
- (24) Morison, Samuel Eliot
Admiral of the Ocean Sea
Boston 1944
- (25) Watts, David
The West Indies
Cambridge 1987
- (26) Hellwig, L. Christoph
Apothecker-Tax
Erfurt 1714
- (27) Dadder, Hans
Das Apothekenwesen von Stadt- und Erzstift Main
Proefschrift Marburg / Lahn 1961
- (28) Eden, K. van
De Geschiedenis van het drogistenvak
Haarlem 1909
- (29) Bechtel, Heinrich
Wirtschaftsstil des deutschen Spätmittelalters
München 1930
- (30) Benzing, Josef
Walther H. Ryff und sein literarisches Werk
Philobiblon 2 : 126 - 225, 1958
- (31) Ryff, Gualtherus
Confect Buch
Franckfort am Meyn 1567

- (32) Austin, Thomas
Two fifteenth-century cookery-books
London 1888
- (33) Hauser, Albert
Was für ein Leben
Schweizer Alltag von 15. bis 18. Jahrhundert
Zürich 1987
- (34) Brunner, Karl en Gerhard Jaritz
Landherr, Bauer, Ackerknecht
Wien 1985
- (35) Dorveaux, Paul
Le Sucre au Moyen âge
Paris 1911
- (36) Hirsch, Theodor
Danzigs Handels- und Gewerbe-geschichte
Leipzig 1858
- (37) Jaritz, Gerhard
Zwischen Augenblick und Ewigkeit
Köln 1989
- (38) Muiswinkel, F.L. van en J.C. Berk
Het kruideniersbedrijf
Amsterdam 1951
- (39) Pomet
Histoire générale des drogues
Paris 1735
- (40) Owen, Annie
Le traité de Walter de Bibbesworth sur la langue française
Genève 1977
- (41) Aebischer, Paul
Un manuscrit valaisan du «Viandier»
attribué à Taillevent
Vallesia 8 : 73 - 100 (1953)
- (42) Bitsch, Irmgard, Trude Ehlert en Xenja von Ertzdorff
Essen und Trinken in Mittelalter und Neuzeit
Sigmaringen 1987
- (43) Blond, Georges en Germaine
Der Mensch war immer schon genüsslich
Wien 1965
(vertaald uit Histoire pittoresque de notre alimentation, Paris 1960)
- (44) Burnett, John
Plenty and Want
London 1966
- (45) Brereton, Georgine E. en Janet M. Ferrier
Le Menagier de Paris
Oxford 1981
- (46) Cosman, Madeleine Pelner
Fabulous Feasts
New York 1976
- (47) Faccioli, Emilio
Arte della cucina
Milano 1966

- (48) Feyl, Anita
Das Kochbuch Meister Eberhards
Freiburg / Br. 1963
- (49) Firpo, Luigi
Gastonomia del Rinascimento
Torino 1974
- (50) Flandrin, Jean-Louis, Philip en Mary Hyman
Le cuisinier françois
Paris 1983
- (51) Flandrin, Jean-Louis
Le sucre dans les livres de cuisine français, du XIVème siècle au XVIIIème
Journ. d'Agric. Trad. et de Bota. Appl. 35 : 215 - 233 (1988)
- (52) Hajek, Hans
Daz Buoch von guoter spise
Berlin 1958
- (53) Hammond, P.W.
Food and feast in medieval England
Phoenix Mill 1993
- (54) Hieatt, Constance B. en Sharon Butler
Curry on inglysch
English culinary manuscripts of the fourteenth century
Oxford 1985
- (55) Hieatt, Constance B. en Robin E. Jones
Two anglo-norman culinary collections
Speculum 61 : 859 - 882 (1986)
- (56) Labarge, Margaret Wade
A baronial household of the thirteenth century
Totowa 1965
- (57) Leimgruber, Veronika
Mestre Robert Libre del coch
Basel, 1977
- (58) Lemmer, Manfred
Das Kochbuch der Philippine Welser
Innsbrück 1983
- (59) Pichon, Jérôme
Le ménagier de Paris
Paris 1847 (reprint Genève)
- (60) Pichon, Jérôme et Georges Vicaire
Le Viandier de Guillaume Tirel dit Taillevent
Genève 1967 (reprint)
- (61) Redon, Odile, Françoise Sabban, Silvano Serventi
La gastronomie au Moyen age
Paris 1991
- (62) Rucquoi, A.
Alimentation des riches, alimentation des pauvres dans une ville castillane
au 15ème siècle in Manger et boire au Moyen âge
Nice 1984, p. 303-312
- (63) Rumpolt, Marx
Ein new Kochbuch
Frankfurt am May 1581

- (64) Schellhammer, Maria Sophia
Das brandenburgische Koch-Buch oder die wohl-unterwiesene Koechinn
Berlin 1723
- (65) Scully, Terence
Du fait de cuisine par Maistre Chiquart 1420
Vallesia 39 : 101 - 231, 1984
- (66) Scully, Terence
The Viandier of Taillevent
Ottawa 1988
- (67) Staindl, Balthasar
Ein sehr künstlichs und nützlichs Kochbuch
1559, reprint Dietikon 1979
- (68) Stopp, Hugo
Das Kochbuch der Sabina Welserin
Heidelberg 1980
- (69) Stopp, Hugo
Aus Kochbüchern des 14. bis 19. Jahrhunderts
Heidelberg 1980
- (70) Süthold, Michael
Manoscritto Lucano. Ein unveröffentlichtes Kochbuch aus Süditalien vom Beginn des
16. Jahrhunderts
Genève 1994
- (71) Wackernagel, Wilh.
Altdeutsches Kochbuch
Zeitschrift für deutsches Alterthum 5 : 11 - 16 (1845)
- (72) Wegener, Hans
Küchenmeisterei
Leipzig 1939
- (73) Wheaton, Barbara Ketcham
Savoring the past
University of Pennsylvania 1983
- (74) Wiswe, Hans
Ein mittelniederdeutsches Kochbuch des 15. Jahrhunderts
Braunschweigisches Jahrbuch 37 : 19 - 55, 1956
- (75) Wiswe, Hans
Nachlese zum ältesten mittelniederdeutschen Kochbuch
Braunschweigisches Jahrbuch 39 : 103 - 121, 1958
- (76) Wiswe, Hans
Kulturgeschichte der Kochkunst
München 1970
- (77) Flandrin, Jean-Louis
Chronique de Platine
Paris 1992
- (78) Platina, Bapt
Von der eerlichen zimlichen auch erlaubten Wolust des leibs 1542
Platine en français, Lyon, 1509
Platina arte coquinaria, 1503
- (79) Hauser, Albert
Koch- und Kellermeisterei
Franckfurt am Main 1566 (reprint Dietikon 1977)

- (80) Hayer, Gerold
Daz buoch von guoter spise
Göppingen 1976
- (81) Marpergers, Paul Jacob
Vollständiges Küch- und Keller-Dicionarium
Hamburg 1716
- (82) Guérin, Fabrice
Michel Nostradamus. Trattato delle Confetture
Modena 1981
- (83) Solms-Laubach, Ernst Otto
Der Hausbuchmeister
Städel-Jahrbuch 9 : 13 - 96, 1935/6
- (84) Lindner, Kurt
Das Hausbuch des Johann Coler in : Festschrift für Claus Nissen, Wiesbaden 1973, p.
503 - 564
- (85) Colerus
Oeconomia universalis
Franckfurt 1640
- (86) Florini, Francisci Philippi
Oeconomus prudens et legalis
oder Allgemeiner Klug- und Rechtsverständiger Haus-Vatter
Nürnberg 1705
- (87) Pedemontanis
Empirie, et secretz du S. Alexis Piemontois
Lyon 1558
- (88) Pedemontanis
Secreti nuovi di maravigliosa virtù del Signor Ieronimo Ruscelli
Venezia 1567
- (89) Eamon, William
The Secreti of Alexis of Piedmont, 1555
Res Publica Litterarum 2 : 43 - 55, 1979
- (90) Eamon, William
Books of Secrets in Medieval and early Modern Science
Sudhoffs Archiv 69 : 26 - 49, 1985
- (91) Julien, Pierre
L'identité d'Alexis le Piémontais définitivement établie ?
Revue d'Histoire de la Pharmacie 279, 1981
- (92) Pedemontanus
Kunßbuch des Wolerfarnen Herren Alexii Pedemontani von mancherley nutzlichen
unnd bewerten Secreten oder Künsten
Basel 1570
- (93) Wittop Koning, D.A.
Compendium voor de Geschiedenis van de Pharmacie van Nederland
Lochem-Gent 1986

dr. H.C. Silberman
Postbus
CH - 4242 Laufen

CONTOUREN VAN SLAVENREBELLIE EN SLECHTE MEDISCHE ZORG OP BONAIRE 1765

A.M.G. Rutten

Er zijn maar weinig eilanden in het Caribisch gebied waar zich in de loop van de 18de eeuw geen slavenopstanden afspeelden (1). Enkele voorbeelden van revoltes zijn de eilanden Barbados, Antigua, Guadeloupe, Jamaica, Martinique en Cuba. Van de Benedenwindse Eilanden maakte Curaçao drie slavenopstanden mee (2), maar ook de Bonaireaanse slaven hebben naar het mes gegrepen in hun onmacht en woede over een slechte behandeling. In de literatuur wordt aan de opstand en de oorzaak daarvan weinig aandacht geschonken (3). Het is daarom nuttig erop te wijzen dat een belangrijk deel van de grieven van de slaven betrekking had op het verwaarlozen van de medische zorg. Bonaire vormde tot 1868 één grote gouvernementsplantage met een oppervlakte van 281 km². De West-Indische Compagnie (WIC) stond niet toe dat particulieren hier bezittingen hadden. Halverwege de 18de eeuw telde het eiland, naast een dertigtal indianen, ongeveer 200 slaven die onder een commandeur en vice-commandeur werkzaam waren in de zoutwinning, landbouw en veeteelt. De commandeur was ondergeschikt aan de gouverneur op Curaçao. De toestanden waren echter zodanig en de verbinding met Curaçao van dien aard, dat alle bevolen maatregelen op de onwil of onmacht van de plaatselijke ambtenaren stuitten, zonder dat zij daarvoor ter verantwoording konden worden geroepen (4). Het eiland was verdeeld in een zuidelijk deel dat onder de commandeur viel en het Noorden of Bovendistrict, waarvoor een vice-commandeur of factor verantwoordelijk was. Voor het handhaven van orde en ter verdediging waren bovendien een zestal soldaten aanwezig. Van de slavenbevolking was slechts 50 - 75 man in staat te werken, de rest was te oud, te jong of onbekwaam door loop, syfilis, liesbreuk, parel op het oog of worminfectie (5).

De indianen op Bonaire mochten binnen het octrooigebied van de WIC niet tot slaaf gemaakt worden, maar waren wel herendienstplichtig. Ze huisden voornamelijk op Noord di Saliña en hielden zich voornamelijk bezig met het fokken van paarden en met de tuinbouw. Van de zwarte slaven werden veel zwaardere prestaties geëist bij de uitvoering van de hen opgelegde taken : zoutwinning, houtkap, maïs- en katoenteelt, huiden prepareren, kalkbranden uit koraalsteen en het verzorgen van het vee. Zout, het belangrijkste exportartikel in de 18de eeuw, werd in enkele pannen gelegen in Awa di Suid (Pekelmeer) gewonnen en als 'Curaçaos zout' in de handel gebracht. In de periode 1700-1716 konden 3123 lasten ter waarde van 41.790 pesos worden geëxporteerd ; in 1765 waren dat 183 lasten voor 3100 pesos (6).

Getreiterde zwarten

Op Curaçao was na de slavenopstanden van 1716 en 1750 de rust teruggekeerd en was sprake van een lichte verbetering in de behandeling van de slaven. De scherpe kanten leken er vanaf te zijn, maar in 1761 was een plakkaat nodig tegen "overlast door negers en mulattenslaven" en in 1766 werd hen verboden om met stokken en knuppels rond te lopen. Ondergronds broeide al de naderende opstand van 1795. Ook bij de zwarte slaven op Bonaire, die in de jaren zestig voortdurend blootstonden aan de slechte behandeling van de commandeur groeide de onvrede en haat. In september 1765 was de maat vol en kwam het tot een uitbarsting (7). Een zestigtal slaven, waaronder een vrouw, lie-

ten hun werk in de steek en vluchtten gewapend met messen, lansen en stokken het dichtbegroeide bos in het Noord-Westelijke deel in. Ze lieten weten alleen tevoorschijn te willen komen wanneer ze de gouverneur konden spreken. Het aantal opstandige slaven lijkt gering, maar het omvat bijna de gehele mobiele slavenbevolking op het eiland. De rebellie ging niet met bloedvergieten gepaard.

Gouverneur Jean Rodier, die niet van plan was zelf naar Bonaire te reizen, stuurde de commissaris van de slavenhandel Cornelus Stuyling en een Franse priester als bemiddelaar naar Bonaire. Spaanse priesters waren er genoeg beschikbaar op Curaçao, maar Rodier wilde niet de kans lopen dat onder Spaanse invloed nog meer slaven dan voorheen naar Coro zouden vluchten. Commissaris Stuyling deed geen half werk. Zijn zorgvuldig opgestelde verslag laat duidelijk zien wat de grieven waren van de rebellen. De slaven kwamen vooral in verzet tegen het van hogerhand doelbewust saboteren van hun medische zorg. Veel moeilijkheden waren terug te voeren op het gedrag van commandeur Theunis Dirksz Kock en van vice-commandeur/factor Abraham Evertsz.

Slavenhuten bij de zoutpannen op Bonaire.

Kock komt als een gehaat mens naar voren. Een priester, waarschijnlijk Pater Miguel Luis Grimon, die enige tijd op Bonaire verbleef, kreeg prompt ruzie met de commandeur en vertrok tot verdriet van de overwegend katholieke zwarte slaven. Roomse priesters werden door het bestuur met argwaan bekeken "want als een Paap iets wilde tegen het gouvernement uitvoeren kunde het van een quaad gevolg syn en hij soude sonder geene moeyte deese swarten in harnasch te brengen..." (8).

Een klacht was ook dat de slaven te hard en te lang moesten werken, waardoor er nauwelijks tijd overbleef om het middagmaal te gebruiken. De commandeur gaf ook op zondag en feestdagen geen vrij meer en verbood ze nog langer werkzaamheden voor zichzelf in hun schaarse vrije tijd uit te voeren. Ze mochten geen schildpadden, krabben en leguanen meer vangen, die voorheen een welkome aanvulling op hun schamele voeding betekenden. Hierdoor liep de

gezondheidstoestand achteruit. Ook tijd besteden aan hun tuintjes was er niet meer bij. Gebruikelijk was dat de factor, die het toezicht moest houden op de slavenarbeid, zijn taak delegeerde aan zwarte bomba's. Op Bonaire werd echter in hun plaats de kapitein der Indianen, Carel Frederik Boussing, aangesteld waarvan de zwarten beweerden dat hij wreed optrad en meer gehoor vond bij de factor en de commandeur dan bij de slaven. «Deze kapitein en beschermeling van de indianen doet niets liever dan de zwarten onophoudelijk pesten en met doodschieten bedreigen.»

Wanbeleid in de gezondheidszorg

Een verder grief was dat een lading gort en kleine maïs (sorghum), die Curaçao stuurde omdat door droogte op Bonaire de maïsogst was mislukt, door de commandeur werd omgewisseld tegen een partij bedorven grote maïs, gekocht bij een zekere Captain Smith van een Engelse bark. Bedorven graan vormde een zeer gevaarlijk voedsel vanwege het gehalte aan mycotoxinen, die als belangrijkste trefpunt de lever (aflatoxinen), nier (ochratoxinen), urogenitaalstelsel (zearalenonen) of het immuunsysteem (trichothecenen) kiezen (9). Het ligt voor de hand dat de dienstdoende chirurgyn Carel Frederik Crafft alarm had moeten slaan, maar dat gebeurde niet. Ernstig zieke slaven kwamen in een als 'hospitaal' of pokhuis bestempelde strohut terecht, waar ze op de lemen vloer of op een schapenvacht werden gelegd. Dat gold trouwens ook voor de soldaten, zoals in de Romeinse tijd de valetudinaria alleen voor militairen en slaven waren bestemd. Een behoorlijk uitgerust slavenhospitaal werd pas 80 jaar later gebouwd te Kralendijk.

De zwarten klaagden dat ze door honger en het eten van bedorven voedsel veel maagdarmsstoornissen ondervonden. De verschaft voeding was nauwelijks voldoende, eenzijdig en deficiënt en de toenemende aanwas van de slavenbevolking ging niet gepaard met verbreding van bestaansbronnen. Door 'roode loop' was een aantal van hen te futloos en onbekwaam om te werken. Bij een bezoek aan de chirurgijn ontvingen ze wel geneesmiddelen, maar werd hen geen tijd gegund om te herstellen. Duidelijk wordt hier getornd aan de door de overheid opgelegde geboden ten aanzien van de slavenbehandeling. De verstrekte geneesmiddelen waren zeker werkzaam en de veel geponeerde stelling dat de medicamenteuze therapie in de 18de eeuw weinig voorstelde en in West-Indië op een laag pitje stond is, althans voor de Curaçao-eilanden, niet onderbouwd (10). Ook destijds kon de arts beschikken over een bruikbaar en werkzaam geneesmiddelpakket, waaruit er nog een vrij groot aantal tot in de 20ste eeuw werd gehandhaafd. Nemen wij als voorbeeld de behandeling van de hier gesignaleerde dysenterie dan kon uit de volgende praktische hulpmiddelen, die door de kamer Amsterdam verscheept werden, en die zowel op Curaçao als op Bonaire aanwezig waren, worden gekozen :

Tabel 1 Medicatie van dysenterie op Curaçao, midden 18de eeuw (11)

Adsorbentia	Gebrande hertshoorn, Crocus martis
Ontstekings- en krampwerend	Theriak, Diascordium
Stopmiddelen	Tormentil, Terra japonica
Antibraakmiddelen	Spir. salis dulcis, Aqua cinnamomi
Laxeermiddelen	Epsomzout, rabarberwortel
Gelvormers	Tragacant
Orale rehydratiemiddelen	Zeewater, honing.
Versterkende middelen	Tinctura bezoardica

Van een causale behandeling van dysenterie of 'roode loop' kon nauwelijks sprake zijn. De aetiologie was onduidelijk doordat men geen onderscheid kon maken tussen bacillaire en amoebendysenterie. Zowel de 'witte' als de 'rode' loop waren variëteiten van bacillaire dysenterie, die voornamelijk te wijten waren aan infectie met protozoa als *shigella shigae*. Bacillaire dysenterie kon dodelijk verlopen door dehydratie en intoxicatie door bacteriële toxinen. Amoebendysenterie kwam waarschijnlijk minder vaak voor en kon fataal aflopen door chronische infectie en secundaire ulceraties van ingewanden, lever of longen.

De behandeling was vooral empirisch en symptomatisch ingesteld. Met oraal toegediende adsorbentia trachtte men micro-organismen en toxinen – waarvan men toen nog geen weet had – te binden, terwijl laxantia de darminhoud moesten ledigen en de 'kwade humeuren' uitdrijven. Het voorgeschreven epsomzout (magnesiumsulfaat) is slecht resorbeerbaar, kan via osmose relatief veel water in de darm vasthouden en verhoogde de peristaltiek. De laxerende werking werd ondersteund met rabarberwortel, die anthraceenderivaten als contactlaxantia bevat. Ook na genezing werd purgeren vaak voortgezet, omdat door lichte tekenretractie dikwijls habituele obstipatie optrad. Tragacant vormde een slijmig vehiculum dat de ontlasting minder vloeibaar maakte zonder effect te hebben op de defecatiefrequentie of het vochtverlies. Met het opiumhoudende diascordium werden buikpijn en tenesmen bestreden; het eveneens opiumbevattende theriac werkte bovendien door het gehalte aan wierook ontstekingsremmend (blokkering 5-lipoxygenase) (12). De wortelstok van *Potentilla erecta* L. de stamplant van tormentil, en het extract bereid uit *Acacia catechu* L. of 'terra japonica', bevatten beide looizuur en worden heden nog in de enterologie gebruikt als adstringens. Gezien de geringe resorptie van looizuur uit het maagdarmkanaal moet de kans op centrilobulaire levernecrose door deze stopmiddelen gering zijn geweest. Spiritus salis dulcis, een mengsel van ethylchloride, zoutzuur en alcohol, kan als een voorloper van de latere 'cholera druppels CMN' worden beschouwd. Met dit carminativum werd getracht de pH van de maaginhoud te verlagen. Tevens werd hiermee misselijkheid, gasvorming en braken tegengegaan. Orale rehydratiemiddelen moesten matig tot ernstig vocht- en electrolytenverlies tegengaan. Zeewater was hier een goede keuze, maar bracht wel het gevaar mee dat *shigella* uit faecaliën daarin nog dagenlang kon blijven leven. Het gevoel van malaise tenslotte werd verzacht met tinctura bezoardica, een mengsel van bittere kruiden, mirre en kamfer in alcohol, dat bij alle koortsige ziekten als versterkingsmiddel werd gegeven. Tweehonderd jaar later verschilt de behandeling van dysenterie maar nauwelijks van de hier beschreven medicatie (13).

De klacht van de slaven had dan ook niet zozeer betrekking op de farmacotherapie, maar op het feit dat hun zieke lichaam gewoon de tijd niet werd gegund om te genezen. Waren ze de volgende dag niet beter, dan volgde een aframmeling. Dat was geheel in strijd met het *Reglement voor de dienaren op het eiland Bonaire* uit 17 maart 1761, waarin artikel 2 bepaalde dat de chirurgijn alle dagen naar de slaven moest omzien en van die zorg rapport moest doen aan de commandeur (14).

Gappen en slaan

De inhalige commandeur ontzag zich ook niet om van slaaf Doeloe maïs en kleding weg te nemen, terwijl hij weigerde aan de slaven Juantie Gordo, Juan Domingo, Zeepie van Guanga en Claasie nog langer hun rantsoen colette (kleding) te verschaffen. Kock laat bovendien de zwarten veel te zware vrachten dragen van wel 2 schepels maïs (ongeveer 46 kg) over verre en ongemakkelijke

paden. Dat sjouwen leidde tot veel gevallen van liesbreuk of letsels aan de wer-
velkolom. Bij het Curaçaose magazijn werd dan ook regelmatig juchtleider aange-
vraagd "tot breukbanden voor de neegers" (15).

Zwangere vrouwen kregen van de commandeur niet langer dan 8 dagen thuis-
rust, hoewel ze vroeger op 4-6 weken konden rekenen. Bovendien stonden ze
bloot aan vernederingen en brutaliteiten. De zwangere Soliana van Goeloe toont
zich verontwaardigd dat de factor haar op de buik heeft geslagen en dat de chi-
rurgijn die ze daarna raadpleegde van mening was dat ze loog. Slaven die ziek
waren werden door de factor net zo lang geslagen tot ze weer aan het werk
gingen. Het zijn vernederingen die wij in de Nederlandse koloniën Suriname,
Essequibo, Berbice en Demerara regelmatig kunnen signaleren, maar die we op
de ABC-eilanden zeker niet gewend zijn. Beide bomba's Marco van Janga en Bas-
tiaan Datto werden eveneens door de factor gemolesteerd, omdat ze de slaven
niet genoeg wilden opjagen. Dat de toenemende werkdruk uiteindelijk tot stress
leidde is duidelijk.

De rebellerende zwarten eisen dat commandeur en factor het brute regi-
me zullen laten varen, anders zullen ze zich opnieuw in het bos verbergen en
zodra ze de kans krijgen naar het Zuid-Amerikaanse vasteland vluchten. Een der-
gelijke oversteek was zeker aantrekkelijk nadat in 1752 de Spaanse koning had
bepaald dat ontvluchte slaven die roomskatholiek waren of werden, niet zouden
worden teruggezonden, maar als vrijen moesten worden beschouwd. De rebellen
beloven dat ze zich, indien goed behandeld, gehoorzaam en onderdanig zullen
tonen. Tenslotte vragen ze de gouverneur te willen bevorderen dat op Bonaire
een Pater wordt gehuisvest en dat de soldaat-kapitein van de indianen wordt ver-
vangen door de inbóorling Marten Daniel Daal.

Compassie of commercie ?

Nadat gouverneur Jean Rodier kennis had genomen van het rapport van
Cornelis Stuyling werd onmiddellijk een brief naar Bonaire gestuurd. Daarin
draagt hij commandeur en factor op om in het vervolg menselijker op te treden,
te zorgen dat er nooit más als voedsel ontbreekt en het verbod van krabben- en
leguanenvangst op te heffen. Zijn advies werd niet zozeer op humane gronden
gegeven dan wel uit economische overwegingen, want de gouverneur haast zich
er op te wijzen dat te streng aanpakken alleen maar vluchtpogingen naar de
Spaanse overkant kan bevorderen en iedere gevluchte slaaf tenslotte geldverlies
betekent.

Zoals te verwachten was, gaan zowel commandeur als factor in de verdediging.
Ze ontkennen alle beschuldigingen en wijten die aan «praatjes van zwarten die
veel blanken en meesters al bekend zijn.»

Toch gaat er op Bonaire wel het een en ander veranderen. De van soldaat
en ruiter tot kapitein opgeklommen Boussing wordt ontslagen wegens wreed-
heid. De chirurgijn wordt gedwongen rapporten op te stellen. Commandeur Kock
krijgt op onverklaarbare wijze een ongeluk met zijn paard en loopt door de val
kwetsingen en een liesbreuk op. Vijf maanden later solliciteert hij naar een vrijge-
vallen betrekking op het Curaçaose fort Beekenburg. Erg tevreden met die veran-
deringen schijnen de zwarte slaven niet te zijn geweest. In maart 1766 rapporteert
men dat nog steeds veel slaven met kano's wegvluchten naar Coro.

Ook aan de verzorging van zieken werd wat meer aandacht besteed.
Tegen het einde van de 18^e eeuw komt er een klein hospitaal annex woonhuis,
waar chirurgijn Johan Wilhelmus Strack als landschirurgijn zich vestigt. De aan-

schaf van geneesmiddelen en instrumenten gaf al direct moeilijkheden, omdat Curaçao mededeelde zelf niet over voldoende voorraad te kunnen beschikken. Het bewuste hospitaaltje stond er in 1825 nog toen de ontvanger-generaal Van Uytrecht Bonaire bezocht. In 1840 werd te Kralendijk aangevangen met de bouw van een stenen slavenhospitaal met vier bevloerde kamers, apotheek, magazijn en twee bovenvertrekken, dat na de emancipatie in 1863 bleef fungeren voor de verzorging van onvermogen zieken. Chirurgijn W.B. Zeppenfeldt droeg zorg voor hospitaal en apotheek. Uit zijn rapport (1847) blijkt het leeuwenandeel te worden gevormd door ziekten van het skelet en bewegingsapparaat, huid- en geslachtsziekten, gastro-enterale aandoeningen en koorts (16).

Begin 20ste eeuw is de ziekenverzorging op Bonaire nog steeds een chaos. Mgr. M.G. Vuylsteke treft bij een bezoek zieken aan die op de grond moesten liggen en door een vrouw zo goed en kwaad het ging werden verzorgd. Onder leiding van de Zusters Franciscanessen van Roosendaal werd op 12 februari 1922 een hospitaal geopend in de oude woning van de Landraad. De zieken die zich aanmelden zijn dan meestal het slachtoffer van het gebruik van slecht drinkwater, van armoede en ondervoeding (17).

Literatuur

- (1) Everett S. Slavernij door de eeuwen heen. Zutphen : De Walburg Pers 1980:83.
- (2) Rutten, AMG. Een onbekende slavenopstand op Curaçao. Neerlandia 1992:96182-5.
- (3) Goslinga CC. The Dutch in the Caribbean and in the Guianas 1690-1791. Assen : Van Gorcum 1985:119. Hierin wordt abusievelijk het jaartal 1759 genoemd voor de opstand.
- (4) Van Meeteren N. Bonaire in het begin der negentiende eeuw. De West Ind Gids 1949;30:84.
- (5) Archief West-Indische Compagnie. 's-Gravenhage : Algemeen Rijksarchief 1741;589:12.
- (6) Archief West-Indische Compagnie. 's-Gravenhage : Algemeen Rijksarchief 1717;206:299.
- (7) Archief West-Indische Compagnie. 's-Gravenhage : Algemeen Rijksarchief 1765;605:10.
- (8) Archief West-Indische Compagnie. 's-Gravenhage : Algemeen Rijksarchief 1741;1157:125.
- (9) Weatherall DJG, Ledingham JGG, Warrell DA. Oxford Textbook of Medicine second edition. Oxford:Oxford University Press 1988:4.102 en 6.91.
- (10) Kiple, KF. The Caribbean Slave. A biological history. Cambridge:Cambridge University Press 1984:154.

- (11) Archief West-Indische Compagnie. 's-Gravenhage : Algemeen Rijksarchief, 1737;584:182.
- (12) Ammon HPT, Endzündliche Darmerkrankungen : Weihrauch bei colitis ulcerosa. Deut Apoth Ztg 1997;137:31.
- (13) Ernstman T. Vademecum voor den praktizeerenden geneesheer in Nederland en de Koloniën. Utrecht : Oosthoek, 1939:224.
- (14) Archief West-Indische Compagnie. 's-Gravenhage : Algemeen Rijksarchief 1761;603:1223.
- (15) Archief West-Indische Compagnie. 's-Gravenhage : Algemeen Rijksarchief 1726;578:679.
- (16) Rutten, AMG. Apothekers en Chirurgen. Assen:Van Gorcum 1989:67.
- (17) Honderd Jaar Curaçao 1842-1942. Uitgave Zusters Franciscanessen Moederhuis Mariadal, Roosendaal, 1941:24.

Dr. apr. A.M.G. Rutten
Luytelaer 39
5632 BE Eindhoven

MEDEDELINGEN - COMMUNIQUES

Dr. Annet Bierman, bestuurslid sinds vijf jaar, heeft haar ontslag aangeboden. Zij was assessor en maakte zich nuttig met het organiseren van congressen in Nederland. Dit gebeurde telkens op erg professionele manier, verzorgd tot in de puntjes. We mochten haar vaak horen, in haar eigen losse stijl, tijdens lezingen over zeer verscheiden onderwerpen. Telkens ad rem, spontaan en leerrijk. De laatste jaren nam ze binnen het bestuur het ondervoorzitterschap op zich en hield ze nauwgezet het adressenbestand van de Kring bij op P.C. We zullen haar gewaardeerde bijdragen tijdens de bestuursvergaderingen missen, maar we hopen nog vaak te kunnen luisteren naar een geanimeerde lezing.

Guy Giliás

Le Dr. Annet Bierman, membre du Comité directeur, a présenté sa démission. Elle était assesseur et organisait les congrès aux Pays-Bas. Ceci de façon très professionnelle avec le goût du détail. Nous l'avons entendu souvent lors de communications sur des sujets divers dans un style dégagé bien personnel, au vif du sujet, spontanée et instructive.

Ces dernières temps elle assumait la vice-présidence au sein du Comité et tenait les adresses des membres sur PC. Nous allons regretter ses interventions appréciées lors des réunions de Comité, mais nous espérons encore assister souvent à l'une de ses communications si vivantes.

Guy Giliás

Klachtenboek

Bij de redactie zijn twee aanmerkingen binnengekomen op de plaatsing van bijdragen in Bulletin Nr. 94. De eerste opmerking had betrekking op de vormgeving die de drukker had gekozen voor weergave van het artikel van de hoogleraren De Backer, Lemli en Lievens (1). Voorzitter Gilijs heeft in overleg met de redactie besloten bij uitzondering de drukker om een gedeeltelijke herdruk te vragen, waarbij de intentie van de schrijvers zo nauwkeurig mogelijk werd gevolgd.

Dergelijke moeilijkheden zouden natuurlijk vermeden kunnen worden indien de schrijvers een drukproef ontvingen. Vanwege de hoge portokosten van zenden en corresponderen is dit echter onhaalbaar. Binnenkomende stukken worden door de redactie, na beoordeling en correctie, naar de drukkerij gezonden ter plaatsing in het Bulletin. De drukproef wordt vervolgens door de redactie zo zorgvuldig mogelijk gecorrigeerd. De drukkerij levert naar de mening van ons en menig ander lid keurig werk. Met de vrijheden die de drukker zichzelf gunt bij de vormgeving wordt genoeg genomen. Ieder gebruik van telefoon, fax of post om geringe veranderingen te laten aanbrengen kost geld. Niet altijd vinden wij de layout even gelukkig gekozen, maar we beseffen dat het drukwerk tegen sterk gereduceerde prijs wordt geleverd en dat wij niet al te veeleisend kunnen zijn, op gevaar af dat de samenwerking in irritatie zou eindigen. Wij zouden in dat geval een ander moeten zoeken. En aan die verandering zit wel een prijskaartje.

De tweede kritiek betreft de lange wachttijd die een artikel moest doormaken tot plaatsing. Bij de samenstelling van het Bulletin-nummer moet de redactie het doen met wat in voorraad is. Sommige artikelen komen keurig getypt, genummerd en van standaard-literatuurnoten (2) voorzien binnen, zodat ze snel verwerkt kunnen worden. Auteurs dienen te beseffen dat bijdragen die slordig, van doorhalingen voorzien en bijeengeplakt worden ingediend, veel werk van de redactie vragen, waardoor ze langer in de la blijven liggen. Bij het samenstellen van het nieuwe Bulletin wordt dan soms een keuze gemaakt uit overgenomen artikelen waaraan, omdat ze in een ander tijdschrift reeds redactie en referenten zijn gepasseerd, weinig werk is te verrichten. Overigens : de redactie heeft nog steeds gebrek aan voldoende kopij.

Natuurlijk staat de commissie van redactie open voor alle kritische opmerkingen en zal ze daarmee zoveel mogelijk rekening houden. Het laatste woord ligt echter bij de redactie.

A.M.G. Rutten en
L. De Causmaecker

Noten

- (1) De Backer C., Lemli J., Lievens R., Middelnederlandse medische recepten uit een handschrift van de Kartuize te Leuven gekopieerd in het begin van de 16de eeuw. Bulletin 1998 ; 47 : 3-13.
- (2) Zie Richtlijnen voor auteurs, Bulletin 1998 ; 47:49.

Voorjaarscongres Doornik 16 en 17 mei 1998

De organisatoren, onze collega's Vercruyssen en Geldof, hadden gekozen voor een rustig-aan programma. Tijdens dit warme weekend werd de ontspannen sfeer absoluut gewaardeerd.

Eerst de sfeer opsnuiven in het Museum voor Folklore (zeer aan te raden !) op zoek naar de apotheek van prof. Lefébure. Na de onthaalkoffie sprak apotheker J.M. Lefébure over La Procession de la Peste. Ter attentie van het Nederlandstalig publiek werd de Nederlandse tekst geprojecteerd op een groot scherm. Alle lezingen werden trouwens in kortere en vertaalde vorm aan de congressisten overhandigd, zodat het behandelde onderwerp voor eenieder begrijpelijk zou zijn.

Collega Leupe huldigde daarna apotheker Léon Vandenbussche, in aanwezigheid van diens dochter en schoonzoon. Naast stichter van de Laboratoria Vandenbussche, was hij schrijver van vele boeken over farmaceutische onderwerpen, medestichter van een samenwerkende coöperatieve voor apothekers, secretaris en voorzitter van verschillende verenigingen.

Als laatste spreker vertelt collega Langbroek - Knop over het ontstaan, het bestaan en weer verdwijnen van het fenomeen Centraal Apotheek in Nederland.

Aperitief en avondmaal waren voorzien om 19.30 uur. Er bleef ons nog ruim de tijd om op een ontspannen manier een zonnig terrasje mee te pikken, genietend van een plaatselijke Kriek.

Een perfect avondmaal vergezeld van een heerlijke wijn, opgediend in de smaakvolle zaal Gahille aan een ellenlange tafel, rondde deze dag af in een gemoedelijke stemming.

Het zachte lenteweer zette menig congreslid ertoe aan op terrasjes nog na te praten...

Om 10 uur zondagvoormiddag verklaarde prof. De Backer meer over de mobiliteit en de migratie van de apothekers gedurende de 15^e tot de 18^e eeuw. De vele vragen uit het publiek bewezen het interessante van deze lezing.

Ter afwisseling toonde apotheker Vercruysse hoogst merkwaardige dia's van zijn bezoek aan «Le Val de Grâce» in Parijs. Een aansporing voor een persoonlijk bezoek ! Aan de hand van dia's gaf apotheker De Causmaecker een «Studie van twee vizels». Een leerrijke studie over de symbolen en versieringen op bronzen vizels. De Deense video «The old craft of a Chemist», vertoond op een groot scherm, demonstreerde in detail de oude bereidingen zoals daar zijn aftreksels, tinkturen, pillen, enz. Voor de ouderen onder ons mooi om geamuseerd terug te kijken op de «magistrale» tijd, voor de jongere collega's en zeker voor de toekomstige een document van hoe het toen was...

Na aperitief en lunch van Doornikse specialiteiten bezochten we onder leiding van een perfect tweetalige gids de kathedraal van Doornik en de schatkamer.

Hoeft het nog gezegd dat de afwezigen ongelijk hadden ?

Apr. Guy Gilijs
voorzitter
Milsestraat 33 - 3053 Haasrode

Congrès de printemps Tournai 16 et 17 mai 1998

Les organisateurs, les confrères Vercruysse et Geldof, avaient fait le choix d'un programme décontracté. Pendant ce week-end très chaud l'ambiance relax a été fort appréciée. D'abord respirer l'atmosphère au musée du Folklore à la recherche de la pharmacie du professeur E. Lefébure (à conseiller). Après le café d'accueil le pharmacien J.M. Lefébure évoquait l'origine de la procession de la Peste à Tournai. A l'attention des collègues néerlandophones le texte néerlandais était projeté sur grand écran. Toutes les communications étaient résumées et traduites pour les congressistes de sorte que le sujet traité devait être compréhensible pour tous.

Le confrère H. Leupe rendit hommage au regretté pharmacien L. Vandebussche en présence de sa fille et de son beau-fils. Il était non seulement fondateur des laboratoires Vandebussche mais également auteur prolifique d'ouvrages pharmaceutiques, fondateur d'une coopérative de pharmaciens, secrétaire et président de multiples associations.

Le dernier conférencier madame la pharmacienne Langbroek-Knop décrit le phénomène particulier aux Pays-Bas : l'origine, le fonctionnement, la disparition de «Pharmacies centrales». L'apéritif et le dîner étant prévus à 19h30, il restait largement le temps pour se détendre au soleil d'une terrasse en dégustant une kriek locale.

Un dîner parfait accompagné d'un excellent vin servi sur une très longue table dans la très belle salle Gahille terminait cette journée dans une ambiance agréable. Le douce soirée printanière a amené plus d'un congressiste à bavarder tard sur les terrasses.

Le lendemain matin dimanche à 10h le professeur C. De Backer présentait : Mobilité et migration des apothicaires du XVème au XVIIIème siècle. Les nombreuses questions de l'assistance ont montré le grand intérêt soulevé par l'exposé.

Après cela le pharmacien Vercruysse projetait d'intéressantes diapos de sa visite du Val-de-Grâce à Paris. Une invitation à visiter sur place.

Egalement à l'aide de diapos le pharmacien L. De Causmaecker a présenté l'étude de deux mortiers, travail très fouillé des symboles et ornements des mortiers malinois.

La vidéo danoise : «Craft of a chemist» décrit en détail les anciennes préparations telles que extraits, teintures et pilules. Un retour en arrière amusé pour nos anciens sur ce temps de la magistrale, pour les jeunes et dans l'avenir un document des temps révolus.

Après un apéritif et un déjeuner de spécialités tournaisiennes nous avons visité la cathédrale romane et son trésor sous la houlette d'un guide parfaitement bilingue.
Faut-il ajouter que les absents avaient tort !

VOLGEND CONGRES - CONGRES PROCHAIN

**10 & 11 OKTOBER
OCTOBRE 1998**

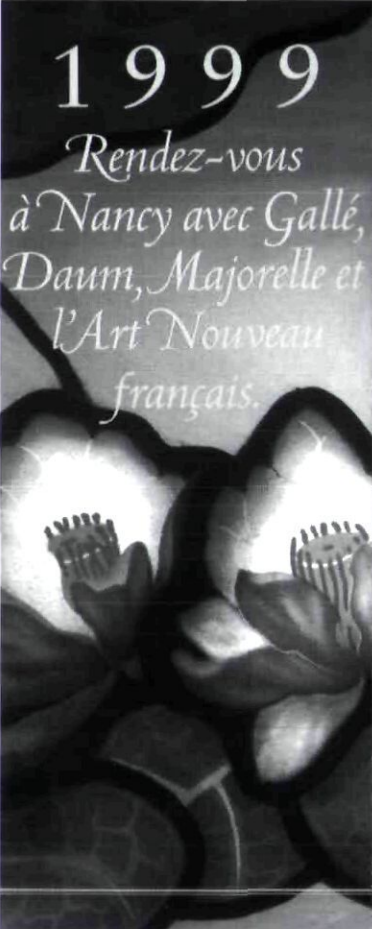
ZUTPHEN (NL.)

Feesten en tentoonstellingen in Nancy in 1999

Alle inlichtingen over de tentoonstellingen van schilderijen, keramiek, architectuur etc. worden verstrekt door Office de Tourisme, Place Stanislas, BP 810 - 54011 Nancy cedex, Frankrijk. Telefoon 33 (0) 3 83 35 22 41.

1999
Rendez-vous
à Nancy avec Gallé,
Daum, Majorelle et
l'Art Nouveau
français.

1999,
VIVRE L'ART NOUVEAU
à NANCY.

L'ÉCOLE DE NANCY, portée
par des artistes visionnaires
tels que Daum, Gallé et Majorelle, est
l'une des composantes majeures de l'Art
Nouveau français. Le temps n'est pas
passé sur ce mouvement d'une étonnante
modernité, qui a rassemblé artistes,
artisans et industriels. L'École de Nancy
est aujourd'hui connue dans le monde
entier. En 1999 la ville consacre une année

entière à cette École qui l'a définitivement
façonnée. Les nombreuses manifestations
organisées seront le reflet fidèle de cet
héritage, de son rayonnement. A la fin
du XIXe siècle, céramistes, verriers,
architectes, ébénistes, feronniers, peintres
et relieurs ont réinventé l'art. A l'aube du
XXIe siècle, retrouvez-
les à Nancy, plus vivants
que jamais.

Programme général
Avril à juillet 1999
Trois expositions centrales
L'ÉCOLE DE NANCY, 1889-1909
"MA RACINE EST AU FOND DES BOIS"
PEINTURE ET ART NOUVEAU
Et aussi, pendant toute l'année 1999,
une vingtaine d'expositions à Nancy et en Région Lorraine, colloques,
conférences et cycles de formation, circuits de visite,
spectacles, fêtes et bals populaires, foires et salons....

© Nancy 1999, Office de Tourisme de Nancy

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

1. Bijdragen ter publicatie aangeboden dienen bij voorkeur op A4-formaat getypt te zijn, eenzijdig met dubbele interlinie en ruime marges. Alle tekst wordt voorzien van een korte titel en getypt in hetzelfde lettertype.
2. Onder de titel komen de beginletters van de voornamen, gevolgd door de namen van de auteur(s). Verzocht wordt de bijdrage aan het eind te voorzien van een korte samenvatting in het Frans, Nederlands of Engels en opgave van naam en adres van de auteur.
3. Voetnoten worden doorlopend genummerd over het gehele artikel. De literatuuropgave wordt op de wijze van de *Index Medicus* samengesteld en achteraan de tekst geplaatst als in onderstaande voorbeelden :
 - a. boeken : Zuring J. Leven, ziekte en dood in Afrika.
's-Gravenhage : Mouton, 1970:53.
 - b. tijdschriften : Vandewiele L.J. De apotheek van de vroedmeester.
Geschiedenis der geneeskunde 1994;1(3):26-32.
4. Voor goede reproducties wordt gevraagd foto's max. A4-formaat, zo mogelijk op mat papier; grafieken e.d. op wit papier met zwarte inkt of met inktjet- of laserprinter geprint, te willen aanleveren.
Ze dienen afzonderlijk genummerd te zijn en gaan vergezeld van onderschriften. Op de achterzijde van de illustratie wordt de naam van de auteur en de verkorte titel van de bijdrage aangegeven.
5. De redactie behoudt zich het recht voor de kopij in te korten. De bijdragen mogen in dezelfde vorm elders zijn gepubliceerd.
6. Auteurs dragen de verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde foto's en reproducties.

NOTES POUR LES AUTEURS

1. Les articles à publier seront de préférence sur format A4, une-face, avec double interligne et de larges marges. Chaque texte sera pourvu d'un titre court et dactylographié dans le même type de lettre.
2. Sous le titre viendront les initiales des prénoms suivies du nom de l'auteur. Un résumé succinct en français, néerlandais ou anglais est souhaité en fin d'article ainsi que le nom de l'auteur et son adresse.
3. Les notes seront numérotées sur toute la longueur de l'article. Les éléments de bibliographie seront composés à la manière de l'Index Medicus et placés après le texte. Exemple :
 - a. livres : Zuring J. Leven, ziekte en dood in Afrika.
's-Gravenhage : Mouton, 1970:53.
 - b. revues : Vandewiele L.J. De apotheek van de vroedmeester.
Geschiedenis der geneeskunde 1994;1(3):26-32.
4. Pour obtenir de bonnes reproductions, il importe d'envoyer les photographies d'un largeur de max. format A4, si possible sur papier mat ; les graphiques et dessins seront à l'encre noire sur papier blanc ou imprimés par encrage ou laser.
Chaque illustration sera numérotée séparément et munie de légende. Au dos de chacune sera indiqué le nom de l'auteur et le titre de l'article abrégé.
5. La rédaction se réserve le droit de raccourcir les textes. Les articles pourront être publiés ailleurs sous la même forme.
6. Les auteurs portent la responsabilité des photographies et des reproductions.

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen is alleen toegestaan bij schriftelijke toestemming van de auteur(s) en volledige bronvermelding.

Toute réproduction totale ou partielle doit obligatoirement porter l'accord d'écrivain y la mention de la source.

KRING VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE PHARMACIE IN BENELUX
CERCLE BENELUX D'HISTOIRE DE LA PHARMACIE

Opgericht 18 april 1950 - Fondé le 18 avril 1950

Bestuur - Bureau

Voorzitter - Président : GILIAS Guy, Milsestraat 33, B-3053 Haasrode
Tel. (016) 40 22 04 - Fax (016) 40 21 80.

Secretaris - Secrétaire : VERCRUYSSÉ Ghislain, Vanderveldenlaan 24, B-1652 Alsemberg
Tel. (02) 380 78 44 - Fax (02) 380 78 44

Penningmeester - Trésorier : VAN DER MEER Hugo, Kleistraat 7, NL-8121 RG Olst
Tel. 0570-561349

Commissie van redactie - Comité de rédaction :

Dr. RUTTEN Fons, Luytelaer 39, NL-5632 BE Eindhoven
Tel. (040) 241 92 89 - Fax (040) 248 30 16.

DE CAUSMAECKER Leonard, Gasstraat 35a, B-9160 Lokeren
Tel. (09) 348 91 44

Assessoren - Assesseurs :

Prof. dr. DE BACKER Chris, Speureweg 21, B-9830 St.-Martens-Latem
Tel. (09) 281 00 38

DE MUNCK Guy, Heidestraat 1, B-2660 Hoboken
Tel. KAVA (03) 280 15 11 - Tel. privé : (03) 827 47 57

GELDOF Tillo, Meensesteenweg 101, B-8870 Izegem
Tel. (051) 30 79 64

VAN GELDER Jope, M. Spronklaan 54, NL-4205 CJ Gorinchem
Tel. apothek : (018) 362 26 61 - Tel. privé : (018) 362 65 06 - Fax (018) 362 57 91.

Ereleden - Membres d'Honneur :

Dr. L.J. VANDEWIELE, Destelbergen (1960) - Lic. P. JULIEN, Paris (1970) - Prof. Dr. A. HEYN-DRICKX, Gent (1975) - Prof. Dr. G. SONNEDECKER, Madison (1975) - Dr. D.A. WITTOP KONING, Amsterdam (1975) - Prof. Dr. W. SCHNEIDER, Braunschweig (1981) - E.L. AHLRICHS, Nieuwegein (1989) - Prof. Dr. K. ZALAI, Budapest (1990) - Prof. Dr. W.-D. MÜLLER-JAHNCKE, Heidelberg (1995) - Prof. Dr. M. del Carmen FRANCES, Madrid (1995) - Dr. F. LEDERMANN, Bern (1995) - B. MATTELAER, Kortrijk (1996).

Ondersteunende leden - Membres donateurs :

Algemene Pharmaceutische Bond (Brussel) - Koninklijk Oostvlaams Apothekersgild (Gent) - Apothekersvereniging Kortrijk e.o. (Kortrijk) - Apothekersvereniging Leuven e.o. (Leuven) - Koninklijke Apothekersvereniging van Antwerpen - U.C.L. Unité de Pharmacie - UNAPHAZ - Luxembourg - Dep. 's Gravenhage KNMP - Dep. Friesland KNMP - Dep. Gouda KNMP - Dep. Groningen KNMP - Dep. Rotterdam KNMP - Dep. Utrecht KNMP - Dep. Z.O. Brabant KNMP - Hufen BV, Zeist - OPG Utrecht - Mevr. Vanderschelden Martha - Ieper.

Periodiek bulletin - Jaargang 47, N° 95 - 2de semester 1998.

Uitgever : Apr. L. De Causmaecker, Gasstraat 35a, B-9160 Lokeren
ISSN 1370-7515

Contributie	1000 BF/an	België : C.C.P. 000-1621048-81
	Hfl. 55,-/jaar	Nl. : Giro 19.74.912
	390 BF par numéro	Hfl. 24,- per nummer